

Б.А. ҚОЩАНОВ

КАРАКАЛПАКСТАН
ТАРИХНАМАСЫ

63,3(57-64-2)
К-76

ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ КАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Б. А. Қошанов

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХНАМАСЫ

(ЕҢ ЖАҢА ДӘЎИР)

Оқыу қолланба

НӨКИС
«БИЛИМ»
2016

УОК 94:(575.172)
КБК 63.3 (5ў-6Қ-2)
Қ-84

Б.А.Кошанов. Қарақалпақстан тарийхнамасы.
(Ең жаңа дәуір). Оқыў қолланба — Нөкис:
«Билим», 2016. 76 бет.

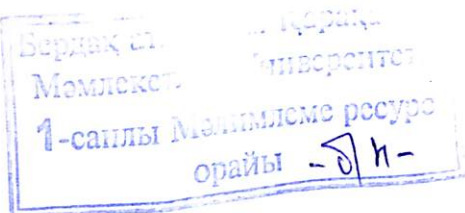
УОК 94:(575.172)
КБК 63.3 (5ў-6Қ-2)
Қ-84

Оқыў қолланба жоқары оқыў орынлары тарийх факультети студентлери ушын арналған болып, онда ХХ әсир басларынан ҳазирги күнлерге шекемги Қарақалпақстан тарийхы илимпазлар тәрәпинен қалай изертлегени, қандай тарийхый концепциялардың үстемлик еткени, фәрезсизлик шарапаты менен қандай темалардың сәўлелене баслағаны туўралы сөз етиледи.

Пиқир билдириўши:

Р. Ж. Уразбаева — тарийх илимлеринин докторы.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Илимий-методикалык Кеңеси мәжлисинин 02.12.2015-жыл 3-санлы баяннамасы менен тастыйықланған хәм баспаға усынылған.

ISBN 978-9943-4432-1-1

© Б. А. Кошанов, 2016

© «Билим» баспасы, 2016

1. КИРИСИЎ

Реже:

1. Тарийх хәм тарийхнама хаққында түсиник.
2. Пәннің предмети, мақсети, уазыйпалары.
3. Қарақалпақстанның ең жаңа дәуирдеги тарийхнамасы бойынша мийнетлер.

Әдебиятлар:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Ташкент, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият — снгилмас куч. Ташкент, 2010.
3. Қарақалпақстан жаңа тарийхы. Қарақалпақстан ХІХ әсирдин екинши ярымынан ХХІ әсирге шекем. Нөкис, 2003.
4. Камалов С. К. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлиги тарийхынан. Нөкис, 2001.
5. Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории ХХ века // «Вестник ККОАНРУз.», 1996, № 2.

Тарийх — бул адамзат өмиринин айнасы, өтмиши менен келешеги, былайынша қарағанда хәр адам баласының басқан изинин бағдары деп түсиниў мүмкин. Тарийх — бул муғаллим, тарийх — бул тәрбияшы, тарийх — бул миллий идеология дереги, тарийх — бул дәстан. «Тарийхты умытқан халық, жәмийет өз жолын жоғалтады. Бундай халық хәм жәмийеттин келешеги жок»¹.

Белгили грек данышпанларының бири: «Хәриштин басы әлип, оннан кейин — тарийх. Ең дәслеп сөз үйрен, ол сени пүткил дүнья менен байланыстырады. Оннан кейин тарийхты үйрен. Ол саған ким жақсы, ким жаман, ким хақ, ким нахақ екенлигин таныстырады» — деп жазған екен.

Тарийх — бул адамзаттың қарым-қатнастарының түп төркинлери ғана емес, бәлки нешше миллион жыллык адамзат өмиринин

¹ Каримов И.А. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажак йўлида хизмат килиш — энг олий саодатдир. — Ташкент: «Ўзбекистон», 2015. — 107-бет.

тәжірийбелери. Сол тәжірийбелерди ақыл тәрәзимизге салып толық аңлаған жағдайларда ғана биз хеш кандай адаспайтуғын туўры жолды тандап алған боламыз.

Өйткени ата-бабалардын тәжірийбелеринен узақта қалған адам хәмме ўақыт адасады. Олар бул жолдын басын да, ортасын да басып өтип, бизлерге өрнек боларлықтай тәжірийбе қалдырған. Сонын ушын да өтмиштеги тарийхымызды үйрениўимиз керек.

Тарийх — тек тәжірийбе ғана емес, сонын менен бирликте адамларды руўландырыўшы күш.

Өзбекистан Республикасы Президенти И. А. Каримов «Тарийхий еслеўсиз келешек жок» мийнетинде «өз тарийхын билген, оннан руўхий күш алатуғын халықты жеңиў мүмкин емес екен, биз хақыйқый тарийхымызды тиклеўимиз, халқымызды, миллетимизди өне сол тарийх пенен куралландырыўымыз керек. Тарийх пенен куралландырыў, және бир рет куралландырыўымыз зәрүр» деген еди.

1996-жылдың 16-декабринде Өзбекистан Республикасы Министрлер Кабинетиниң «Өзбекистанның жаңа тарийхын таярлаў хәм баспадан шығарыў хаққында» 445-санлы қарары, 1997-жылдың 24-февралында Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 45/2 санлы «Қарақалпақстанның жаңа тарийхын таярлаў хәм баспадан шығарыў хаққында» қарары қабыл етилди.

Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң «Қарақалпақстанның жаңа тарийхын таярлаў хәм баспадан шығарыў хаққында» қарарында:

«Бизиң халқымыздың өтмишинде миллет тәғдирине байланыслы тарийхий кубылысларды терең илимий изертлеў хәм оны дурыс сәўлелендириў;

Қарақалпақстанның жаңа тарийхын жазғанда тарийхий басқышлар хәм социаллық-сиясий прогресс — бул үзликсиз кубылыс екенин есапқа алыў, тарийхийлық хәм мийраслық тийкарларға сүйениў;

Қарақалпақстан халқының уллы тарийхий мийраска ийе скенин хәм улыўма инсанийлық қәдириятларға ылайықлы үлес қосқанын тән ала отырып, мәмлекетлик қурылыстың өзине тән дәстүрлери хәм пикирлердиң және оларға көз-қараслардың өзгешеликлерин есапқа алыў;

Қарақалпақстанның жаңа тарийхының хәр бир бөлимин хәм бабын жазғанда бир тәрәплемели субъектив көз-қарасқа жол қоймаў хәм бирден-бир изертлеў усылын сақлаў;

Қарақалпақстанның тарийхына байланыслы ўақыяларды сәўлелендиргенде Қарақалпақстанның тарийхы әййемги Туран жери хәм Түркстан тарийхының ажыралмас курам бөлеги болып табылатуғынын есапқа алыў;

Қарақалпақстанның тарийхы дүньяның хәр қыйлы аймақларында жүз берген социаллық-тарийхий ўақыяларға, сондай-ақ, жер жүзилик прогрессив кубылысларға хәм олардың бир-бирине тәсир жасаўына тығыз байланыслы екенин есапқа алыў;

Изертлеўлер жүргизгенде коммунистлик-большевиствик идеологияның қатып қалған пикирлерине хәм өтмишти бурмалаўға жол қоймаў, тарийхий ўақыяларды дурыс бахалаў;

Жасларда миллий ғәрәзсизлик идеялар, Ұтанды сүйиўшилиқ, азаматлық хәм улыўма инсанийлық қәдириятларды қәлиплестириўде тарийх илими хәм пәниниң әхмийетине дыққат аударыў» инабатқа алынсын деп белгиленди.

Халқымыздың хәм мәмлекетимиздиң әййемги өтмиши хәм жақын тарийхына деген қызығыўшылығын есапқа ала отырып 2000-жылы «Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-3 китоб», 2003-жылы «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдин еккинши ярымынан XXI әсирге шекем» академиялық монографиялар баспадан шығарылды. 2001-жылы академик С.К.Камаловтың «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлиги тарийхынан» китабы республикалық Бердақ атындағы сыйлықты алыўға миясар болды. М.Мамбетуллаев, М.Төрбеков, О.Юсуповлардың «Қарақалпақстан тарийхы» китабы, Б.А.Қошанов хәм Т.А.Аметовтың «Очерки новейшей истории Республики Карақалпақстан» китабы баспадан шығарылды. Әлбетте, олар халқымыз тарийхын үйрениўде хәм толықтырып барыўда үлкен әхмийетке ийе.

Халқымыздың миллий өзлигин аңлаўы барысында оның хақыйқый тарийхын, муқаддес қәдриятларын, ата-бабаларымыздың мийрасларын билиўге қызығыўшылығы күшейди.

Өзликти аңлаў, ең алды менен өтмишти үйрениўден, тарийхқа зәрүрлик сезиўден басланады. Хақыйқатында да, өзін аңлап атырған, өзін түсинип атырған хәр бир адам кандай шаңарақта дүньяға келгени, өз әуладларының кимлер болғанын, ата-бабалары нелер менен шуғылланғанын хәм кандай өмир сүргенин ойлап, биллип алыўға хәрәкет етеди. Олардың пазыйлетлери хәм мийраслары менен мақтанып жасайды.

Өзиниң нәсилин билиў, келип шығыўын үйрениў кисиниң турмыста аманат ямаса тосыннан емеслигин түсиниўге имканият береді. Соның менен бирге, этирап, кеңислик өзін қоршаған орталық-әлем ҳаққында ой жуўыртады.

Хақыйқатында да, әлемди изертлеў пикирлеўимизди байытғыўдың, дүньяға көз-қарасымызды кеңейтиўдиң бирден-бир жолы. Әлемди аңлаў сезими инсанның өзлигин аңлаўға, өзлигин түсиниўге, әлем хәм адам ҳаққында ойлаўға ийтермелеўши шексиз қудирет. Ол улыўма инсаңға тән болған өзликти хәм еркти оятатуғын кәраматлы күш. Биз әлемди қаншелли дәрежеде кең хәм терең түсинсек, инсан хәм инсаният әлемине соншелли көп қызығамыз хәм түсиниўге, мәнисин аңлаўға, инсан хәм турмыс, инсаният хәм тәбият арасындағы мүнәсибетлерди үйрениўге, қулласы, инсаният тарийхы менен **қызығыўға хәрекет етемиз.**

Биз өтмиште жасамаўымыз, оны тәкирарламаўымыз, керисинше үйрениўимиз, изертлеўимиз хәм анық жуўмақларға келип жасаўымыз керек. **Мине, усы жуўмақлар тийкарында** келешгимизди белгилеўимиз, өзимизди де, жәмийетти де руўхый жақтан камалатқа жеткерийимиз дәркар. Биз өтмишти тиклеў, тарийхый хақыйқатлықты өз орнына қойыў арқалы пикирлеўимизди байытамыз, түсиниклеримизди кеңейтеміз, өмир философиясы арқалы реформалар философиясын, реформалардың мәнисин аңлай баслаймыз. Нәтийжеде, өзимизди өзимиз ашамыз, өзимизди өзимиз жаңалаймыз. Ең ақырында мине усы процесс арқалы жәмийетти жаңалаймыз. Оның мазмунын байытамыз.

Биз өтмишти тиклеў, тарийхый хақыйқатлықты өз орнына қойыў арқалы дүньяға көз-қарасымызды, пикирлеўимизди байытамыз, усы арқалы демократиялық, пукаралық, еркин жәмийетти жаңалаймыз.

Биз Ұатанымыз тарийхы хәм халықтың өтмишин үйрениў арқалы бүгинги күни өзимиздиң жуўапкершилиқ сезимлеримизди қәлиплестиремиз. Раўажланыўдың жаңа дәўири босағасында турғанымызды хәм халқымыздың уллы келешегине тийкар салыўға жуўапкер екенлигимизди, қатнасығымыздың бар екенлигин түсине баслаймыз. Және бир хақыйқатлық бар: өтмиш өзін аңлағанға ғана хызмет етиўи, келешек болса оның хақыйқый дәретіўшилерине ғана тийисли екенлигин түсиниўимиз керек. Өтмиш ўақыялары, тарийхый хәдийселер бүгинги жуўмақларымызды айдынластырады, ертеңги күнимиздиң, режелеримиздиң тийкарын хәм хақыйқатын көрсетип береді. **Мине, усы көз-қарастан биз бүгин тарийхты изертлеў хәм**

тарийхтаныўдағы жылнамашылық, курғақ сәнелер, баянлаў иллетлеринен пүткиллей қутылыўымыз дәркар.

Тарийх — пикирлеўдиң жемиси. Өтмишимизде жүз берген хәр бир хәдийсе белгили дәрежедеги руўхый, жәмийетлик-сиясий орталық тәсиринде жүз берген. Демек, оған нәзер салғанда ўақыялардың негизинде мәни, философия, руўхият, сиясат, экономика, айта берсек хәр бир дәўирдиң өзине ылайық саўлаты хәм айбаты, қуўанышы менен тәшиўишлери көзге бир пүтин халатта көринсин. Санамызға менен тәшиўишлери көзге бир пүтин халатта көринсин. Санамызға беккем орналасып алсын. Өне сонда ғана инсанның пикирлеўине, өтмишти елеслетип, келешекти ақыл күши менен белгилеўге жәрдем береді. Тарийх — пикирлеўдиң жемиси екенлиги хәм үлкен тәрбияшы, жоқары пазыйлет екенлиги мине усының менен белгиленеди.

Хақыйқый тарийхты билиў жәмийетимиздиң хәр бир пукарасының, әсиресе жас әўладтың өмирде өз жолын таңлап алыўына, бүгинги турмысымыздың қәдирине жетиўине хәм келешегин анықлап алыўына жәрдем береді.

Фәрезсизликке ерисийимиз бенен халқымыздың өзлигин таныўы хәм билиў мүмкиншилигимиздиң пайда болыўы, тарийхқа болған қызығыўшылықты күшейтип бизиң ой-өрисимизди кеңейтиў хәм халқымыздың халық болыўында, өз аты менен раўажланыў жолында жанын пидә еткен бабаларымыз хәққында билимимизди тереңлетий нызамлы кубытыс болып есапланады. Фәрезсизликке ерисийудин қыйын жылпарын билмей турып, дәслеп тарийх арқалы басып өткен жолларымызды, азатлық ушын гүрескен ата-бабаларымыздың қахарманлығын билиўимиз керек. Хәр бир әўлад өзлигин билиў арқалы, өзиниң әўладларының, ата-бабаларының қандай өмир сүргенин билиўге хәрекет етеди. Олардың қалдырған мийраслары арқалы мақтаныш сезиминде жасайды. Сонлықтан да, бүгинги күни хәр тәрәплеме жетик, билимли, укыплы, жәмийетте өзиниң орнын таба билетуғын саламат әўладты тәрбиялап жетилистирий әҳмийетли ўазыйпалардың бири болып есапланады. Себеби, елимиздиң, халқымыздың келешегин, қудиретин, өзиниң туўылып өскен жерин, Ұатанын хәр қандай сезимлерден үстем қоятуғын инсанлар ғана қорғайтуғынлығы сөзсиз. Усы тийкарда оларды келешекке тәрбиялаў үлкен жуўапкершиликли ўазыйпа болып табылады.

Биз ўатанымыздың тарийхын үйрениў арқалы бүгинги күнниң жуўапкершиликли ўазыйпаларын қәлиплестиремиз. Сонлықтан да, ел басқарған бабаларымыздың ерлиги, даналық сөзлери, ел басқарыў тәжирийбелери өсип киятырған әўладты тәрбиялаўдағы әҳмийети

үлкен. Президентимиз И.А.Каримов Түркстан газетасы хабаршысы сорауларына берген жууабында «Ұатан, миллет тәдри шешилетуғын унамсыз кубылысларда тууры жолды таңлап ала билиу ушын ең алды менен тарийхты хәм турмыстың ашшы-душшысын билиу керек екен. Тарийх инсанның көзин ашады екен. Сонда көп қәтелердин алдын алыуға мүмкин болады екен» деп көрсеткен еди. Демек, ҳақыйқы тарийхымызды билиу арқалы, келешегимизди таңлап алыуға болады. Оның ушын жәмийетимизде жасап атырған хәр бир пуқара өзиниң Ұатанының тарийхына жууапкершилиқ пенен қарау керек. Усындай инсанлар ғана өзиниң тууылып өскен жериниң қәдир-қымбатын, Ұатан түсинигиниң терең әхмийетин түсиниу арқалы, тууылып өскен жерди қандай қәуип-қәтер болған жағдайда да қорғау зәрурлигин түсинеди. Бундай инсанлар, тарийхый шахслар Орта Азия аймағында, сондай-ақ, қарақалпақ халқының тарийхында да көптеп ушырасады.

Тарийхқа нәзер салып қарасақ хәр бир халық өзиниң тарийхында халқы ушын пана болған батырлары хәм данышпанлары менен белгили болған. Халық арасында олар ҳаққында көплеген аңыз, әпсаналар, қосық, дәстанлар дәретилип мәдени турмыстың да рауажланыуына үлес қосқан. Олардың ел-журт алдындағы усындай хәр төрепеме хызметлери өсип қиятырған келешек әуладты тәрбиялауда әхмийети үлкен болып ата-бабаларымызға болған, тууылған жерине, улыума халқына деген мақтаныш сезимлерин оятқан. Өзиниң перзентлерин халқының келешеге ушын тәрбиялауда бабаларының тарийхын тийкарғы қурал ретинде пайдаланған. Соның ушын да тарийхымызда из қалдырған Асан қайғы, Амангелди, Сасық бий, Оразан батыр, Есенгелди, Маман, Айдос, Ерназар Алақөз, Ережеп бий сыяқлы ели ушын гүрескен батыр дана бабаларымыз, Беруний, Бердақ, Әжинияз сыяқлы илим мәдениатымызға үлес қосқан ири тулғалар өсип шыққан.

Соның менен қатар, халқымыз тарийхын үйрениудеги әхмийетли Ұазыйпаларымыздың бири суверенли Қарақалпақстан Республикасында парахатшылықты, адам ҳуқықларын хәм халықлар еркинлигин, олардың социал-экономикалық хәм мәдени турмыс абаданлығын тәмийинлейтуғын демократиялық жәмийет дүзиу және де усы жәмийетти қорғайтуғын хәм дүзетуғын күшли демократиялық ҳуқықый мәмлекет керек екенлигин үйрениуимиз хәм оған өз үлеслеримизди қосыуымыз тийис болады.

Өзбекистан Республикасы Президенти Ислам Каримов тарийхый алымларға халықтың келип шығыуы хәм мәмлекетшилиқтин қәлиплесиуи, оның рауажланыуы басқышлары ҳаққында илимий жақтан дәлилленген тарийхты жаратыуды баслы Ұазыйпа етип қойды.

Сонлықтан да, Қарақалпақстан тарийхын үйрениуде төмендеги мәселелерге әхмийет беруи зәрурли.

Қарақалпақстан халықлары ең әйемги халықлардан болып, олар жер жүзи мәдениатында өзине тән хәм қайталап болмайтуғын тарийхына ийе. Халқымыздың тарийхының бетлерин ашып қарасақ, биз оннан адамлар ушын, әсиресе жаслар ушын суу менен хауа қандай керек болса, тап сондай керек болған патриотлық хәм интернационаллық, қахарманлық хәм мийнет сүйиушилиқ, адамгершилиқ хәм әдеп-иқрамлылық, дослық хәм ауызбиршилиқ, ҳақыйқатлық хәм мийрим-шәпәәтлик, мәдениатлылық хәм кишипейиллилик идеяларын көремиз.

Халқымыздың бай тарийхый тәжирийбеси хәзирги хәм келешектеги социал-экономикалық, сиясий хәм мәдени рауажланыуы Ұазыйпаларын дурыс белгилеу хәм анықлауда үлкен әхмийетке ийе. Соның ушын да ата-бабаларымыз «өтмишинди бил, хәш болмаса жети атанды бил» деп нәсият еткен. Бул жаслар ушын қарыз хәм парыз болған.

Ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы пәни:

Бириншиден, пән сыпатында өзиниң пүтқил дыққат итибарын өтмиш хәм хәзирги заманға қаратады, оннан сабақ береди, жуумақ шығарады, ата-бабаларымыздың яднамада қалған турмыс-тәрзин, олар жаратқан мәдени, рууый қәдриятларын үйренеди.

Екиншиден, ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы пәни, басқа жәмийетлик пәнлерге қарағанда анық пән болып табылады. Тарийхый Ұақыя хәм хәдийселер қатаң анықлықта, дәуир избеллигинде — хронологиялық тийкарда үйрениледи.

Үшиншиден, ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы пәни өтмиште социаллық-экономикалық турмыс аўхалы, рауажланыуы хәм дағдарысының себеп хәм ақыбетлерин үйренеди, олардан келешек ушын сабақ хәм жуумақ шығарады. Бул болса, әуладлар ушын бағдарлама болады.

Төртиншиден, ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы пәни көп қырлы хәм хәр түрли қәсийетке ийе. Ол жәмийет рауажланыуы хәм дағдарысларының тек бир төрепин ғана емес, бәлки оның хәмме төрептерин бир-бирине байланыста, бир пүтқилликте үйренеди.

Ең жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасы пәнінің методологиялық принциптері төмендегілерден ибарат:

* тарихый хәдийсе хәм уақыяларды, хужжет хәм фактлерди илимий объективлилик пенен тууры үйрениу хәм талқылау;

* тарихты миллийлик хәм улыўма инсаныйлық принциплери тийкарында үйрениу хәм талқылау;

* тарихты хақықый объективлик, тарихый-философиялық логикалық негизде үйрениу хәм жазыу;

* тарихқа миллий хәм улыўма инсаныйлық яднама хәм кәдирият сыпатында хұрмет етиу хәм итибарлы болыу;

* халық, улы мәмлекет ғайраткерлери хәм басшылары, талантлы хәм қәбилетли, пидайы хәм қахарман адамлардың тарихта тутқан орнына айрықша итибар беріу;

* тарихый уақыя хәм хәдийсе, хужжет хәм фактлердин тууры хәм натуурылығын анықлауда тарихый-талқылау усылына әмел етиу;

* тарихты илимий-дәретіушилик пенен сезіу, критикалық негизде үйрениу;

* тарихты үйрениуде мийраслық хәм өз-ара байланыс, ең әхмийетлиси, логикаға әмел етиу.

Тарихты қандай болса, сондайлығынша үйрениу керек деген түсиник үстемлик етпеуи зәрүр.

Президентимиз Ислам Каримовтың тарих илимине байланыслы теория хәм талиятлары, методологиялық принциплериниң әхмийети үлкен. Журтбасшымыз Ислам Каримов тарихтың ең муқаддес миллий хәм улыўма инсаный яднама хәм кәдирият екенлигин билдирип, «тарихый еслеусиз келешек жок», «өзликте аңлау тарихты билиуден басланады», «тарих — халық руўхыйлығының тийкары» деген терең философиялық пикирлерди алдыға сүрди.

Журтбасшымыз айтқанындай, «негизинде тарих хәм философия логикалық рәуиште бир-бирин толтыратуғын, раўажлануу процесслери хаққында бир пүтин түсиник беретуғын, ақ-қарадан парықлауда тийкар болатуғын пәнлер».

Ең жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасы пәни алдында турған тийкаргы ұазыйпалар төмендегілерден ибарат:

Бириншиден, кәниге тарихшы кадрларға терең миллий хәм улыўма инсаный, тарихый, идеялық, сиясий, илимий-теориялық дүньяға көз-қарасты синдириу, усы мақсет жолында тарих илимин кен үйретиу.

Екиншиден, инсанда миллий ой-пикир, мақтаншы хәм өзликте, миллий хуждан хәм улыўма инсаный кәмиликте тәрбиялау.

Үшиншиден, Ұатанды сүйиушилик хәм әскерий ерликте, Ұатанға садықлықте тәрбиялау.

Төртиншиден, миллий хәм тарихый кәдириятларды асырап-абайлау руўхын синдириу, оларда жоқары психологиялық пазыйлетлерди тәрбиялау.

Бесиншиден, Ұатан хәм халық, миллет, ата-ана, перзент, тебият хәм жәмийет алдындағы муқаддес миннетлерин терең сезіу хәм оларға садықлық руўхында тәрбиялау.

Тарихнама — бәринен бұрын тарихты илимий билиу тарихы есапланады. Раўажлануудағы ең жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасы илими усы пәнниң предмети есапланады.

Турмыс тарих илимине көплеген сорауларды усынуўға толық хуқықлы, тарих илими болса турмыстың усы сорауларына жууап беріуи тийис. Деген менен, усы сорауларға жууап беріу ушын жақын өтмишти изертлегенде хәр сапары ең жаңа тарих дәуириниң дәслепки жылларынан баслап жаңадан жазыу керек емес, яғный презентизм идеясына сәйкес хәр бир әулад өзлери ушын жаңа тарих жазыуы тийис емес, оны өзлериниң талапларына сәйкес өзгертиуге болмайды.

Тарихшы тарих илиминиң бұрынғы дәуирлеринде жәмленген белгили материалға ийе болып, бул материал фактлер, концепциялар хәм жуумақлардан ибарат болады. Оларды толық түрде бийкарламай, ишиндеги әхмийетли концепциялар хәм жуумақларды сақлап қалыу керек. Мысалы, екинши жер жүзилик урыс дәуириндеги тарихый уақыялар хәм жуумақлар хәзирги күнде де өзиниң әхмийетин жойтқан жок. Жәмийетшилик хәзирги күн талабынан келип шығып өзиниң жақын өтмишине сайланды түрде қызығатуғынын умытпауымыз керек.

Сондай-ақ, жаңадан пайда болған машқалалар тарих илиминде терең өзгерислерге алып келеди, жаңа тараулар пайда болады, басқа пәнлер менен байланыс күшейеди. Мысалы, экология тарихы, экономикалық тарих, сиясий тарих, социология хәм тағы басқалар.

Машқалалардың көплиги хәм кеңейиуи тарих илиминиң тарихый дереклериниң кеңейиуине алып келеди. Ең жаңа дәуір Қарақалпақстан тарихнамасын изертлегенде тарихый дереклердин көплигин атап өтемиз, бул кендикте биз алжасып кетиуимиз де мүмкин. Сонлықтан, тарихый дереклер жағдайы, олардың

Ұақыяларды объектив түрде сәулелендириуі әхмийетли фактор есапланады, себеби тарийх илими конкрет илим есапланады. Тарийх илиминин жуумақлары хәм концепциялары қатаң изертленген мағлыұмат негизинде пайда болады. Соның ушын, тарийхый факти терең салыстырып анығына жетиуимиз керек.

Ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы пәнинин *мақсети* — усы дәуирде болып өткен тарийхый процесслер хәм кубылысларды тарийхшылардың изертлеуі, олардың бахалауы хәм концепцияларын терең талқылаудан ибарат. Концепцияларды талқылау барысында биз усы дәуирдеги жәмийетлик-сиясий турмыста усы концепциялардың дурыслығын ямаса надурыслығын билемиз. Демек, тарийхнаманы тарийх илиминин тарийхы сыпатында алып карағанымызда тарийх илими менен хәзирги заман арасындағы байланысты да көре аламыз.

Солай етип, ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы пәнинин *мақсет* — тарийх илиминин усы аймақ халықларынның тарийхын изертлеудеги жетискенликлерин хәм кемшиликлерин сәулелендириуі, усы дәуир бойынша тарийх илиминин қәлиплесіуі хәм раўажланыуі басқышларын көзден өткериуі, ең жаңа дәуир тарийх илиминин буннан былай да раўажланыуі келешгин анықлаудан ибарат. Мақсетке муўапық төмендеги ұазыйпалар бар.

• Қарақалпақстанда 1916-жылғы көтериликтин тарийхнамасын талқылау;

• 1917-жыл тарийхый ұақыяларын тарийхнамада дәретиуі;

• 1918 — 1920-жыллардағы халық-азатлық хәрекети тарийхнамасы менен танысыуі;

• Қарақалпақлардың миллий мәмлкетшилигин қайта тиклеуі ушын гүрес тарийхнамасынын концепцияларын үйрениуі;

• Совет дүзими дәуиринде Қарақалпақстан экономикасы хәм мәдениаты тарийхнамасын талқылау;

• Екинши жер жүзилик урыс жыллары Қарақалпақстан тарийхнамасы қалай қәлиплескенин үйрениуі;

• 1946—1990-жыллардағы тартыслы машқалаларға итибар беріуі;

• Ғәрезсизлик жыллары Қарақалпақстан тарийхнамасынын әхмийетли мәселелерин билиуі.

Ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы жақын өтмишти өз ишине алады, яғный бир әсир ишинде болып өткен тарийхый ұақыялар тарийх илиминде қандай дәрежеде изертленгени сөз етиледі. Тарийхый дереклер Москва, Ташкент, Нөкис хәм басқа қалалар архивлеринде сақланған, мыңлаған китаптар баспадан шықты,

мектептер ушын сабақлықлар таярланды, жокары оқыу орындарында Қарақалпақстан тарийхы пәнин өткенде ең жаңа дәуирге итибар бериледи. Деген менен, тек ғана 2003-жылы Қарақалпақстан жаңа тарийхы шыққанлығын атап өтиуимиз керек.

Бакалаврлардың билимине хәм көнликпесине қойылатуғын талаптар: Бул пән жүде қурамалы пән болып, методологиялық, улыұма тарийхый хәм арнаулы тарийхый пәнлерди билиуіди талап етеди. Қандай да бир тарийхый концепцияны изертлегенде сол дәуирди жақсы билиуі керек. Мысалы, С.Камалов, Я.Досумов, У.Шалекснотлердин халық азатлық хәрекети, мәденият бойынша концепцияларын үйренгенде кешеги совет заманын билмей турып олардың мийнетлерин толық бахалай алмаймыз. Тарийхый концепцияларды бахалау ушын сол дәуирдин тарийхый дереклерин изертлейтуғын тарийхый дерек таныуі пәнин де билиуимиз керек.

Тарийхый билиуі хәм көз-қараслар жәмийеттин турмысы тарауына киреди. Руұхый мәдениятта еске түсириулер, музей экспонатлары, тарийхый романлар үлкен роль атқарады. Деген менен, жақын өтмишти билиуде илимий изертлеуде жокарыдағы аты аталғанлар менен салыстырып болмайды. Илим жәмийетлик сананың айрықша формасы есапланады. Тарийхқа теориялық көз-қарас қәлиплесип, тарийхый деректер терең изертленип, тарийхый материалды критикалық талқылағаннан кейин ғана тарийхый билим илимге айланады. Сондай-ақ, тарийх илими раўажланыуынын хәр қыйлы басқышларында илимий сана дәрежеси хәр қыйлы болады. Мысалы, бизлер 1917—1950-жылларды эмпирикалық материал топлау жыллары деп бахалаймыз. 1950—1990-жыллар тарийхымызды бурынғы идеология шеңберинде жазуы жыллары, хәзирги дәуир ғәрезсизлик жылларында тарийхымыздың белгисиз бетлерин толықтырыу хәм хақыйкый тарийх дәретиуі жыллары есапланады.

Профессиональ тарийхшы, яғный тарийх факультетин питкерген, илимпаздың магистратура, үлкен илимий излениуши деген оқыу басқышларын өткен тарийхшы илимий методларға сүйене отырып тарийх жазады. Деген менен, айырым ұақытлары профессиональ емес адамлар да, мысалы жазыушы Төлепберген Қайыпбергенов, сиясатшы Қәллибек Камалов, тарийхты изертлеуде жаңа көз-қарасларды усыныуы мүмкин.

Ең жаңа дәуир Қарақалпақстан тарийхнамасы бойынша дөслепки мийнетлер 1960-жыллардың ақырында баспадан шыққанын атап

етиуимиз керек. А.И.Зевелевтың монографиясында 1917—1920-жыллардағы Орта Азиядағы тарихый уақыялардың тарихшылар мийнетлеринде сәулеленгени, илимпазлардың концепциялары талқыланды. «Баспашылар хәрекеті», «совет хәкимиятының салтанатлы жүриси» концепциялары хәзирги заман талабына жууап бермейди. Сондай-ақ, ең жана дәуир Каракалпақстан тарихнамасы бул китапта өзиниң дурыс бахасын таба алмады.

1970-жылы белгили тарихшылар Мели Ахунова хәм Борис Лунинлер Өзбекистанда тарих илиминиң кәлиплесиуи хәм рауажланууы хакқында қыскаша очерк дәретти². Авторлардың карақалшақ, казак, өзбек хәм туркмен тарихшыларының Арал бойы халықларының тарихы бойынша мийнетлерин талқылаганы үлкен әхмийетке ийе болды. Деген менен, авторлардың коммунистлик идеология шеңберинен шыға алмай, уақыяларды рәсмий тарихнама кез-қарасынан жазғанлығы китаптың қунын түсирип жиберди.

Орта Азия халықларының, соның ишинде Арал бойы халықларының, капитализм басқьшын атлап өтип бирден социализмге етиуи концепциясы Ф.Х.Касымовтың монографиясында берилген³. Автор сырт ел тарихшыларының да мийнетлерин талқылайды. Деген менен, сол дәуирдеги өзиниң бираз жуумақлары хәм бахалауынан автор хәзирги заманда бас тартып отырыпты. Сондай-ақ, Р.Раджапова менен Ф.Чеботареваның партия тарихы тарихнамасы бойынша шығарған китабы да мийнетлердиң атамаларын көрсетип өтиуден басқа жетискенлиги жоқ екенин атап өтемиз⁴.

Каракалпақстан тарихнамасында тарихнамалық мийнетти дәслепки мәртебе К.Б.Мухамедбердыев дәретти⁵. Сол дәуирде үрдисли болған тарихнамадағы Ленин хакқындағы мәселелер бойынша баслы дыққатты аударып, К.Б.Мухамедбердыев Арал бойы халықлары

тарихнамасының машқалаларын белгилеуге урынды. Деген менен, бул мийнет үстиртин асығыс жазылған мийнет есапланады.

«Қайта қурыу» дәуириниң жемиси сыпатында биз Курбанбай Өтеповтың 1988-жылғы баспадан шыққан мийнетин айта аламыз. Китаптың атамасы да, мазмуны да, тийкарғы бөлимиери де автордың Арал бойы халықлары тарихнамасын дурыс түсинбегенинен дерек береді. Деген менен, тарих илиминиң қәлиплесиуи басқьшлары, рауажланууы тенденциялары китапта жақсы берилген¹.

Сондай-ақ, Арал бойы халықларының тарихнамасы бойынша С.К.Камаловтың журналлардағы мақалаларын атап өтсек дурыс болады.

Өзбекистанлы тарихшылар ХХ әсирдиң дәслепки отыз жыллығындағы тарих илиминиң тарихнамалық очерклерин дәретти. Миллий-мәмлекетшилик бойынша, аграр машқала, этнология, археология тарихнамасы хакқындағы авторлардың көз-қараслары дыққатқа ылайық². Д.А.Алимованың еки томлық монографиясы тарихнама бойынша заманагөй мийнетлердиң бири есапланады³.

ХХ әсир басларындағы Түркстан үлкеси Әмиүдәрья бөлими тарихын изертлеу Г. Ахмеджановтың монографиясында азы-кем сөз стиледи⁴.

Сондай-ақ, тарихнама бойынша кейинги жыллары Өзбекистанда өткерилип атырған илимий әнжуман материаллары «Каракалпақстан тарихнамасы (ең жана дәуир) предметин терең түсиниуге жәрдем береді⁵.

Б.Кошанов хәм А.Джумашев Түркстан, Хорезм хәм Каракалпақстан халықларының ХХ әсирдиң биринши шерегиндеги

¹ Утепов К.Т. Великий Октябрь, становление и развитие исторической науки в Каракалпастане. 1917—1987 гг. — Нөкис: «Каракалпақстан», 1988.

² ХХ әсрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани. Тарихшунослик очерклари. Ташкент, 1994.

³ Алимова Д. А. История как история. История как наука. В 2-х томах. Т.1. История и историческое сознание. Ташкент: «Ўзбекистан», 2008.

⁴ Ахмеджанов Г. А. Российская империя в Центральной Азии. История и историография колониальной политики царизма в Туркестане. — Ташкент: «Фан», 1995.

⁵ Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1—7 илмий тўпламлар. Ташкент, 2009—2015; Тарихшунослик ўқишлари. Ташкент, 2010; Очерки историографии Узбекистана в XX столетии. Ташкент, 2011; Ўзбекистоннинг энг янги тарихидан очерклар: методология, тарихшунослик ва манбашунослик масалалари. Ташкент, 2014; Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии. Очерки историографии и источниковедения. Ташкент, 2014.

¹ Зевелев А.И. Историография Советского Туркестана. Историография и источники по истории гражданской войны в Туркестане. Ташкент, 1968.

² Лупин Б.В., Ахунова М. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк. Ташкент, 1970.

³ Касымов Ф. Х. Переход народов Средней Азии к социализму, минуя капитализм. Историографический очерк. Ташкент: «Фан», 1979.

⁴ Чеботарева В. Г., Раджапова Р. Я. Историко-партийная наука в Узбекистане. Ташкент: «Ўзбекистон», 1982.

⁵ Мухамедбердыев К.М. Ленин и народы Хорезмского оазиса. Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. — Нөкис: «Каракалпақстан». 1982.

тарийхнамасы бойынша китапты 1997-жылы баспадан шыгарып, бунда ўатандарлык тарийхнаманың жетискенликтери менен бир қатарда кемшиликлери көрсете отырып, биринши мәртебе сырт ел тарийхнамасында талқылады!

Б.А.Кошанов Қарақалпақстан тарийхнамасы бойынша онлаған халық аралық әнжуманларда баянатлар жасады².

2. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ХХ ӘСИРДЕ МИЛЛИЙ-АЗАТЛЫҚ ХӘРЕКЕТИ ТАРИЙХНАМАСЫ. 1919-ЖЫЛҒЫ ХӘМ 1929-ЖЫЛҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРИЛИСЛЕРИ ТАРИЙХНАМАСЫН ЖАРАТЫҰ

Реже:

1. 1916-жылғы халық көтерілиси тарийхнамасы.
2. 1917—1918-жыллардағы тарийхий уақыялар тарийхнамасы.
3. 1929-жылғы халық көтерілиси тарийхнамасы.

Әдебиятлар:

1. Алланиязов Т.К. «Контрреволюция» в Казахстане: Чимбайский вариант. — Алматы, 1999.
2. Зиёева Д. Туркестон миллий озодлик ҳаракати. Мустабид тузумга қарши 1916 йил ва 1918—1924 йиллардаги халқ курашлари тарихшунослиги. Тошкент, 2000.

¹ Кошанов Б.А., Джумашев А.М. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпақстана в первой четверти XX века. Нукус: «Қарақалпақстан», 1997.

² Кошанов Б.А. Историческая наука Каракалпақстана на современном этапе: обретенная и проблемы // Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии (очерки историографии и источниковедения). Ташкент, 2014. С.55-59; Усы автор. Новейшая история Каракалпақстана: историки, исследования, проблемы // Актуальные вопросы строительства независимой государственности и демократического общества в исследованиях по новейшей истории Узбекистана. Ташкент, 2014; Усы автор. Историография межнациональных отношений в Каракалпақстане // Межнациональные отношения и толерантность. Ташкент, 2010; Усы автор. Современная историография новейшей истории Республики Каракалпақстан // Тарихий манбаунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Тошкент, 2015. С. 218-223; Усы автор. Вопросы методологии преподавания новейшей истории Каракалпақстана / Современные методы научного исследования в системе глобального высшего образования. Навои-Бухара, 2015.

3. Кошанов Б.А., Джумашев А.М. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпақстана в первой четверти XX века. Нукус: «Қарақалпақстан», 1997.

4. Кошанов Б.А., Өтегенов Х.М., Жуманиязов Д.К. Карақалпақстан биринши жәхән урысы жылларында (1914—1918-жж.). - Нөкис: «Билим», 2015.

5. Төреев А. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында қарақалпақ үлкесинде дийқанлар хәрекеті. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.

1. 1916-жылғы халық көтерілиси тарийхнамасы

1930-жылы Ташкентте баспадан шықан П.Алексеевковтын китабында 1916-жылғы Хийўа ханлығындағы халық көтерілиси себеплери, таярлығы, көтерілисчилердин Хийўаға атланысы, Жунайыдхан искерлиги, көтерілис характери, бастырылыўы сөз етиледи!

1930-жылы мәмлекетлик ғайраткерлери Қасым Әуезов пенен Павел Варламов халқымыздың XX әсир биринши шерегиндеги аўхалы, мәдениаты, турмысындағы өзгерислери жөнинде Қазақстан республикасының дүзилиўиниң он жыллығына бағышланған китабын шығарады².

1950-жылы Ғайып Непесов сол жағалық Қарақалпақстан халқыларының XX әсир басындағы жағдайы, азатлық гүреслери, әскерий уақыялар жөнинде жаңа мағлыұматлар жөриялады³. Ғ.Непесов үлкемизде илимий хәм билимлендириў орынларында 1960—1970-жыллары жумыс ислеп, изертлеп атырған темамыз бойынша үлкен үлес қосты⁴.

1900—1925-жыллардағы сол жағалық Қарақалпақстанның социал-экономикалық қатнасықлары, сиясий аўхалы, миллий азатлық хәрекетлери Я.М.Досумов мийнетлеринде сәўлеленди⁵.

¹ Алексеевков П. Хивинское восстание 1916 года. — Ташкент: САНИИР, 1930.

² Авезов К., Варламов П. Каракалпақстан к 10-летию Казахстана. — Алма-ата, 1930.

³ Непесов Г. Победа советского строя в северном Туркменистане (1917—1936 гг.). — Ашхабад: Изд-во АН Туркменистана, 1950.

⁴ Непесов Г. Из истории Хорезмской революции (1920-1924 гг.) — Ташкент: Изд-во Узбекистана, 1962; Усы автор. 1920—1924-жыллардағы Хорезм халық совет революциясында Қарақалпақстан мийнеткерлериниң роли. - Нөкис: «Қарақалпақ» мәмлекетлик баспасы, 1964.

⁵ Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпақской АССР (1917—1927 гг.). - Ташкент: Изд-во АН Узбекистана, 1960; Досумов Я.М. Гражданская война в Каракалпакии (1918—1920 гг.) - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.

Р. Косбергеновтың мийнетлеринде 1873—1917-жыллардағы оң хәм сол жағалық Карақалпақстан тарийхы кеңирек баян етилди¹.

Алпысбай Төреев патша Россиясының Хийуа ханлығын жаулап алғаннан баслап, 1917-жылғы февраль аударыспағына дейинги карақалпақ үлкеси дийқанлары хәрекетиниң өсиу хәм рауажлануу динамикасын баянлап көрсетти².

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы Карақалпақстан-ның социал-экономикалық тарийхына байланыслы мәселелерди изертлеуде Т.Г.Тухтаметов хәм А.Жалиловтың мийнетлеринде жана хұжетлердин жәрияланууы үлкен әҳмийетке ийе болды³.

Қ.Сарыбаевтың мийнетлеринде карақалпақлардың жер ушын, социаллық хәм колониаллық езиушиликке қарсы гүреслери өз сәуилелениуин тапқан⁴.

Қарақалпақстанның тарийхына бағышланған еки томлық «Қарақалпақстан АССР тарийхы» (Нөкис-1975), «Қарақалпақстан АССР тарийхы» (Нөкис-1989) мийнетлеринде XX әсир биринши шерегиндеги уақыялар ҳаққында көплеген мағлыұматлар берилген.

М.К.Мухамедбердыев мийнетлеринде екиге бөлинген карақалпақ үлкесиниң биригиуи ушын умтылысы айтылады⁵.

1950-жыллардың басларында Александр Тетюшев пенен Борис Чепруновлар Карақалпақстанда пукаралық урыс қатнасыушыларының еске түсириулерин жыйнап, сондай-ак, архивлерден тарийхый дерек-лерди алып, еки томлық қол жазба китапты Өзбекистан Илимлер академиясы Карақалпақстан филиалы китапханасына тапсырды⁶.

Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы. Өткен күнлерден елеслер» (Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988) китабы жүдә бахалы еске түсириу болып есапланады. Автордың тарийхый уақыяларды ядтан билеуи, мазмунлы сәуилелендириуи тарийх илими ушын үлкен әҳмийетке ийе деп есаплаймыз.

Өтеп батыр ҳаққында Қ.Байниязов «Елим деп еңиреген ерлер» деген китабында көплеген мағлыұматлар берген. К.Бердимуратов 1948-жылы илимий экспедиция дәуиринде Қонырат районы 7-ауылында жасаушы Аллан Байнияз улынан «Өтеп батыр» әпсанасын жазып алады¹.

К.Палуаниязовтың «Истоки рождения Республики Каракал-пақстан» (Нөкис, 1992) мийнетинен пайдаланылды.

Бул илимий мақала Б.Кошанов, А.Джумашев, М.Сейтназаров китапларында, докторлық хәм кандидатлық диссертацияларында изертлене баслады².

Б.Кошанов «Ўзбекистон янги тарихи» жәмәтлик монография-сында (Ташкент, 2000, 2-китап) тарийхый уақыялар бойынша жана көз-қарасларды баян етти.

Хорезмли тарийхшылар Отамурод Қўшқонов, Гавхар Дурдиева, Ньмат Полвоновлардың гөрезсизлик дәуириндеги баспадан шығар-ған китаплары жана архивлик материаллар менен көзге түседи³.

Қарақалпақстанда жадидлер хәрекетиниң үш ағымын таллап берген Ө.Әлеуов пенен Қ.Сейтмуратовтың монографиясы дыққатқа ылайық⁴.

Ө.Тәжимуратов «Тарийхый қосықлар» деген мақаласында биринши жәхән урысы жылларында деретилген халық дүрданалары ҳаққында бир қатар дурыс пикирлер билдирген⁵.

¹ Косбергенов Р. Карақалпақстанның Россияға қосылуы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.

² Төреев А. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында карақалпақ үлкесинде дийқанлар хәрекеті. - Нөкис, 1991. Алпысбай Төреевтың тарийхнамаға қосқан үлеси ҳаққында Ж.Камалов хәм Г.Төреевалардың «Ибадатлы шаңарақ» (Нөкис: «Билим», 1998) ағамандағы китабында берилген.

³ Тухтаметов Т.Г. Амударьинский отдел (Социально-экономическое и политическое значение для Хорезмского оазиса). Нукус: «Қарақалпақстан», 1977; Жалилов А. Из истории каракалпаков XIX- начала XX вв. Ташкент, 1986.

⁴ Сарыбаев Қ. Карақалпақстанда жер-суу қатнасықлары. Нөкис, 1965; Усы автор. К истории орошения Каракалпастана. Нукус, 1971; Усы автор. Аграрный вопрос в Каракалпакии (конец XIX-начало XX вв). Нукус, 1972; Усы автор. История орошения Каракалпастана с конца XIX в. до наших дней. - Нукус, 1995.

⁵ Мухамедбердыев К.М. Октябрь и воссоединение Каракалпастана. - Нукус: «Қарақалпақстан», 1977

⁶ Материалы и документы по истории гражданской войны в Каракалпакии. Т.1-2. //ЭЗР ИА ҚҚ фундаменталь китапханасының қол жазба фондында сақланады.

¹ Байниязов Қ. Елим деп сңиреген ерлер. - Нөкис, 1993. 65—66-бетлер.

² Кошанов Б. Большевики в Туркестане. 1917—1922. Доктрина и реальность. Докторлық диссертация авторефераты. - Москва, 1994; Кошанов Б., Джумашев А. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпастана в первой четверти XX века. - Нукус, 1997; Кошанов Б., Сейтназаров М. Революция? Вторжение? Неизвестные события в Хивинском ханстве в 1919—1920 годах. - Нөкис, 1997.

³ Қўшқонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). - Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2007; Қўшқонов О., Дурдиева Г. Хива қонлиги туркманлари. Хива: Хоразм Маъмун академияси нашрети, 2008.

⁴ Алеуов О., Сейтназаров К. Қарақалпоғистонда жадидлар ва Сейфулғабит Маждидов фаолияти. Ташкент, 2010.

⁵ Тәжимуратов Ө. Карақалпақ халық қосықлары ҳаққында // Карақалпақ халық қосықлары, Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.

Ө.Қожықбаев карақалпақ тарийхый қосықлары аңыз яки әдебият дәрәтпелери ишиндеги раўажланғушы актив жанрлардың бири деп есаплайды¹.

М.Тлеўмуратов «Қарақалпақ поэзиясы» атамасындағы монографиясында айырым тарийхый қосықларға анализ берип кеткен².

Фәресизлик дәуиринде тарийхый қосықлардың 1916-жылғы ўақыяларды сәўлелендириўдеги орны ҳаққында Б.А.Қошанов, Х.Өтегенов, Д.Жуманиязовлардың илимий әнжуманларда баянатлары исленди³.

2. 1917—1918-жыллардағы тарийхый ўақыялар тарийхнамасы

1953-жылы ўатандарлық тарийхнамада А.Тетюшевтиң жеңил қолы менен Петроалександровск қаласында совет ҳәкимиятының орнаўы ҳаққындағы мағлыўмат пайда болды: «1917-жылы 11-декабрьде рабочийлар хәм гедей дийқанлар большевиклер басшылығында Петроалександровск қалалық Думасының атқарғу комитетин аўдарып таслады хәм усы заматтан баслап барлық ҳәкимият рабочийлар, дийқанлар хәм солдатлар депутатлары Петроалександровск Советиниң қолына өтти, бул Совет пүткил Әмиўдәрья бөлиминде совет ҳәкимиятының басқарғушы орайы болды»⁴.

¹ Қожықбаев Әдилбай. Тарийхый қосықлар (Тарийхый қосық хәм аңызлардың басқа жанрларға қатнасы ҳаққында). — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 56 бет.

² Тлеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы — тарийхый дерек. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1994. 344 бет.

³ Қошанов Б.А. Карақалпақские исторические песни XIII-XX вв. как исторический источник // История и культура Узбекистана. Материалы республиканской н-п конф. Ташкент. 2011; Усы автор. Актуальные проблемы изучения карақалпақских исторических песен XIII—начала XX вв. // Вопросы археологии, этнографии и истории Южного Приаралья. Межд. Конф. — Нукус: НГПИ, 2011; Усы автор. Исторические песни карақалпақского народа / Халық аўызеки дәрәтпелериниң миллий хәм улыўма инсаный кәдриятлар системасында. Халық аралық илимий конф. материаллары. — Нөкис, 2015. — 154-156-бетлер; Өтегенов Х. Карақалпақ тарийхый қосықлары Хийўа ханлығындағы 1916-жылғы көтерилис ҳаққында. Бул да сонда. 162-163-бетлер; Жуманиязов Д. «Мәрдиқар» ўақыясын сәўлелендиретуғын тарийхый қосықлар. Бул да сонда. 150—151-бетлер.

⁴ Тетюшев А. Великая Октябрьская революция в Карақалпакии // «Советская Карақалпакия» газетасы, 1953-жыл 6-ноябрь.

Бир неше жыллардан кейин большевиклер аўдарыспағының 40 жыллық юбилейи қарсаңында бул әпсананы Я.М.Досумов және раўажландырды: «Большевиклер топары басшылығында Петроалександровск рабочийлары, революцияшыл солдатлары, матрослары хәм қала гедейлери, казак жүзликлерин бийтәрәплистирип, «контрреволюциялық элементлерди қуралсызландырып, 1917-жылы 11—12-декабрь күнлери қурал-жарақ пенен буржуазиялық Ўақытша ҳүкімет ўәкиллерине қарсы шықты, пролетариат диктатурасының Советлер мәмлекетлик формасын орнатты»¹.

Бир жылдан кейин бул әпсананың даўамы пайда болды: «Бурынғы совет ҳәкимияты, сондай-ақ, Шорахан, Сарыбий, Шаббаз, Бий-Базар, Мойнақ ярым атаўларында орнады»².

Он жылдан кейин бул тарийхый ўақыялар төмендегише толықтырылды: «Большевиклер басшылығында солдатлар, рабочийлар хәм батрақлар 1918-жылдың 1-январына совет ҳәкимиятын Шымбай хәм Нөкисте орнатты. Солай етип, 1918-жылдың басында Қарақалпақстанда (Тамды районы хәм Әмиўдәрьяның сол жағалығынан басқа) социалистлик революция жеңип шықты»³.

Бул әпсана кейинен китаптан китапқа, улыўмаластырылған мийнетлерден мийнетлерге шекем көшип қонып жүрипти. Хәттски кейинги жыллары баспадан шыққан лицейлерге арналған С.Камалов, Қ.Сарыбаев, М.Карлыбаев, М.Сарыбаевлардың сабақлығында да бул әпсана сол турысында берилген.

«1917-жылдың 11—12-декабрьлеринде совет ҳәкимиятының орнаўы ҳаққындағы» әпсананы қоллап-қуўатлаўшы тарийхшылар әдетте Н.И.Востриков, А.Т.Пискунов, Н.Маўленов, Ж.Аташев, А.И.Понятовлардың еске түсириўлерине сүйенеди. Еске түсириў жазған адамлар социаллық буйыртпаның күшин сезди хәм аўдарыспақтың хәр юбилейинде жоқарыдан көрсетпе пенен жазыўға мәжбүр болды. Демек, жыллар өткеннен кейинги жазылған еске түсириўлерде ҳақыйкатлық бурмалана береді.

¹ Досумов Я.М. Карақалпақстанда Совет властының орнатылыўы. — Нөкис: ҚКМБ, 1957. — 28-бет.

² Досумов Я.М. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Карақалпакии. — Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958. — 62-бет.

³ Досумов Я.М. Становление партийной организации Карақалпакии // «Советская Карақалпакия» газетасы, 1969-жыл, 1-апрель.

Буринғы совет тарихнамасында «Хан мақсым менен Жунайыдхан биригип халықты тонаған» деген сөзлер айтылар еди.¹ «Очерки истории Каракалпакской АССР» кітабының екінші томында Хан мақсымның «баспашылық» хәрекети томендегідей сөзлер менен жазылған: «Ийшан қала (Шымбай участкасы) Жунайыдхан бандасының қысымына шыдам берди. Бул жерде тонаушылықтан баспана ізлеген 10 мыңға шекем қайқылар жыйналған еди. Жергиликли мийнеткешлер бандитлердин топылысынан мәртлик пенен қорғанды. Олар Шымбай участкасының территориясында жайласқан Қызыл Армияның киши белимлерине айтарлықтай жәрдем көрсетти. 1918-жылдың декабрь айының орталарында Шымбай халқы да Жунайыдхан бандасына соққы берди. Әмиүдәрья белими әскерий комиссарының докладында барлық жергиликли халық русларға қосылып кетти. Шымбайда Жунайыдхан шайқасы баспашыларына қарсы ғалаба қорғаныу жәрияланды. Бирак, ураллы казаклардың кулак топарлары хәм жергиликли реакцияшыл элементлер Жунайыдхан топылысынан қорғаныу бәнеси менен өзлериниң қураллы белимшелерин дүзди. Биринши гезекте қуралды мийнеткеш халыққа хәм совет хукиметине қаратыуға таяр болып турыпты. Мысалы, Хан мақсым Ийшан қаланы қорғау күнлери өзиниң 500 адамлық арнаулы отрядын дүзип, бул отряд байлардың балалары, молдалар хәм жынаяткер элементлерден туратуғын еди».²

Я.М.Досумов пенен Г.Н.Неспесовтың кітаптарында, Е.Даулетбаевтың мақаласында Хан мақсым менен атаман Фильчевтиң революцияға қарсы қозғаланының реакцияшыл екени хаққында көз-қарас билдирилди.³

Әмиүдәрья белиминде 1917-жылы декабрьде хақыйқый болып өткен тарихый жағдайлардың картинасы хәзирги заман Каракалпакстан тарихнамасында сүүретлене баслады.⁴ Б.А.Кошановтың

¹ Камалов С.К. Каракалпаклардың халық болып қалыптесуи хәм оның мәмлестлигиниң тарихынан. Нөкис. 2001; Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории XX века // Вестник ККОАНРУз. 1996, № 2, с. 79-81.

² Очерки истории Каракалпакской АССР. Том 2. Ташкент, 1964. 49 бет.

³ Давлетбаев Е. Миф о Хан мақсуме // Советская Каракалпакия, 1989, 2-мая.

⁴ Кошанов Б.А. Большевики в Туркестане. 1917—1922 гг. доктрина и реальность.— Докторлық диссертация авторефераты. — Москва, 1994; Хожагелдиев А.У. История города Туркуля: 1873—1941 гг. — Кандидатлық диссертация авторефераты. — Нукус. 1996; Кошанов Б.А., Сейтназаров М.С. Революция? Вторжение? События в Хивинском ханстве (1919—1920 гг.).— Нөкис: «Билим», 1997; Сейтназаров М.С. История национально-освободительного движения в Каракалпакстане (1917—1920 гг.).— Кандидатлық диссертация авторефераты. — Нөкис, 1999; Кошанов Б.А. Каракалпакстан шидатлиқ ұзғаришлар даврида (1917—1924 йиллар) // Ўзбекистоннинг янги тарихи: Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлақачилиги даврида.— Ташкент: «Шарқ», 2000.— 302-310-бетлер.

пикиринше, 1917-жылы 15—22-ноябрьде большевиклер менен солшыл эсерлер биргеликте дүзген Түркстан үлкеси Халық Комиссарлар Кеңеси аймақта инсаниятқа жат нәрсе сыпатында болып, Орайлық совет хәкимиятының агентлери еди». Сонлықтан да, Әмиүдәрья белими басшылары Ташкенттен жергиликли Советлерди шөлкемлестиреу жөнинде көрсетпени алып, 11-декабрьде орынлады. Бул жерде жоқарының буйрығын орындағаны жөнинде гәп болыуы мүмкин.

А.У.Хожагелдиев, Б.А.Кошановтың бул пикирин рауажландыра отырып, «Петроалександровск қаласында барлық хәкимиятты, солдатлар хәм рабочийлар депутатлары Совети тек ғана 1918-жылы гүзде алды. Соған шекем, қалада Совет пенен қалалық Дума бир бири менен татыу жасады хәм ұзыйпаларын атқара берди. Қаладағы еки хәкимият та азық-ауқат жетиспеушилигин жеңеу, жұмыссызлықты шешпеу, қаланы Жунайыдханның көп санлы отрядларынан қорғау ушын ат салысты» деп жазды.

«Қаракалпакстан миллий зыялылары, мусылман руханийлары, саудагерлер Россия хәм Түркстан орайларындағы жүз берип атырған ұақиялардан хабардар еди, сонлықтан Шығыс халықларына тән сабырлық пенен кескин сиясий ұақияларды бақлап отырды» деп жазады М.Сейтназаров.

Н.Востриков, А.Пискунов, Ж.Аташев, Н.Мауленовлардың еске түсириулерин талқылай отырып, К.Адинаев, А.Христофоров, А.Досназаров, М.Бальджанов, Н.Шайдаковлардың баянламаларын илимий айланысқа салып, М.Сейтназаров «1917-жылдың ақырында 1918-жылдың биринши ярымында Әмиүдәрья белиминиң сиясий жағдайы төрт хәкимиятлық пенен сыпатланады: Әмиүдәрья белими комиссариаты, Жәмийетлик кәуипсизлик Комитети, Солдатлар хәм рабочийлар депутатлары Совети, Қалалық Дума» деген пикирге келеди.

«Ўзбекистон янги тарихи» мийнетиниң екінши кітабында Б.А.Кошанов Әмиүдәрья белиминде совет хәкимиятының орнатылуы жөниндеги хәзирги заман тарихнамасының жетискенликлерин төмендегіше жәмлестирди: «Россиядағы октябрь аударыспағы Каракалпакстанда хеш қандай шауқымсыз, топалаңсыз қабыл қылынды, себеби хәкимият басында буринғы колонизаторлар хәм патша әмелдарлары турар еди. Петроалександровск қалалық Думасы қурамындағы абыройлы қурғын пуқаралар қатламы большевиклердин қурамындағы абыройлы қурғын пуқаралар қатламы большевиклердин хәрекетлерин мақулламады. Сондай болса да аударылып тасланған Ыақытша хукиметтиң бул органы 1918-жылдың ақырына шекем жасап турды. 1917-жылдың 31-октябринен 1918-жылдың октябрине

шекем. Әмиүдәрәя бәлими комиссары лауазымын гидротехник В.Н.Памшев ийелеп турды. Бул дәүирде хәкимият системасында кәскин өзгерислер жүзеге келмеди: Әмиүдәрәя бәлими комиссары, Шымбай хәм Шорахан-уездлери комиссарлары, Петроалександровск қалалық Думасы, жәмийетлик қәуипсизлик комитети өз уазыйпаларын атқаруы дауам етти. 1917-жылдың март айында шөлкемлестирилген Петроалександровск қалалық солдатлар Совети искерлик көрсете алмады, қаладан тысқарыда өз хәкимиятын әмелге асыра алмады. Әмиүдәрәя бәлими қурамындағы ауыл хәм қышлақлар халқы Петроалександровск хәкимиятларынан хеш қандай әскерий хәм материаллық жәрдем ала алмай, өзлерин-өзлери қорғау отрядларын дүзди, оларға абыройлы урыу көсемлери Убайдулла Бәүетдинов (Хан мақсым), Бала бий хәм басқалар басшылық етти. Халық урыу көсемлери әтирапларына бирлесе баслады, себеби ашлық, қарақшылық хәжимлери, тәртипсизлик хәм қурғақшылық қәуип салып атыр еди».

3. 1929-жылғы халық көтерілиси тарийхнамасы

Петр Варламов хәм Қасым Аўезов халық көтериси себеplerин толық сәулендире алмағаны менен 1930-жыллар ақырында Қарақалпақстандағы сиясий хәм социал-экономикалық тараулардағы өзгерислерди сыпатлауғын материаллардың берилгенлиги советлерге қарсы қураллы көтерілистин келип шығыуы жөнинде мағлыұмат береди.

Авторлардың Тахтақөпирдеги қураллы көтеристин келип шығыуы бойынша концепциясы төмендегиден көринеди.

Қарақалпақ автономиялы областы дүзилген уақытта ярым феодал-капиталистлик жоқарыдағы элементлер пролетар диктатурасы органдарының барлық шөлкемлерине кирип алды. Миллетлердин советлик өзин-өзи белгилеуи олардың қолы менен өткериледи деп ойлады. Авторлардың пикиринше автономиялы область дүзилген уақыттан берли басқарушы топтарда либерализм үстинлик етти. Партиялық хәм класслық гүрес уазыйпалары айрым басқарушылар тәрәпинен екінши дәрежеде қалды. Олар қарақалпақ жәмийетинин барлық қатламларын өкпелетпеу ушын хәрәкет етти. Мысалы, автономиялы область партия шөлкеми басшысы Абу Қудабаев усындай басқарушылар топарына киретуғын еди, деп авторлар жазады.

Авторлар кәмшиликлерди айтпай өтеди. Айрым қарақалпақ коммунистлер тәрәпинен Қазақстан Қарақалпақстанға жетерли дәрежеде жәрдем бермей атырыпты, жаман басқарып атырыпты деген

пикирлери менен келисе отырып, айырым жағдайларда бундай кәмшиликтер болып турды, деп жазады.

Я.Досумов 1925—1927-жыллардағы уақыяларды толық түрде баянлайды, партиялық хәм совет қурылысы жетискенликлери, ауыл хожалығындағы жағдайды сәулендиреди.¹

1925—1927-жыллардағы қарақалпақ ауылындағы процесслер жөнинде айта келип Я.Досумов бундағы социал-экономикалық процесслерди жүдә сыпайы етип көрсетеди. Деген менен, Я.М.Досумовтың бул машқаланы изертлеудеги салмақлы орны әсиресе архив дереклерин илимий айланысқа енгизиуден ибарат екенлигин айтып өтиуимиз керек.

1964-жылғы «Очерки истории Каракалпакской АССР» кітабында 1929-жылғы халық көтерілиси алдындағы партия сиясатының өзгеріуи дурыслы сәуленген емес.

1971-жылғы С.У.Татыбаевтың «Исторический опыт построения социализма в Каракалпакии (1917—1941 гг.)» кітабы Қарақалпақстандағы тарийх илиминин дәрежесин көрсетер еди. Жаңа экономикалық сиясатқа шекемги дәүирдеги партия сиясаты менен уллы бурьылыс жылларындағы партия сиясаты арасында үлкен өзгеристи С.У.Татыбаев бул кітабында сәулендире алмады.

Солай етип, совет дәүиринде 1929-жылғы халық көтерілиси тарийхнамасы жетискенликлери төмендегилерден ибарат:

Бириншиден, 1929-жылғы халық көтерілисинин сол жылы-ақ газета бетлеринде сәулененип, басқаша бақаланғаны менен, бул уақыяға итибар берилгени совет тарийхнамасының жетискенлигине киреди. Себеби, үлкен аймақты ийелеген трагедиялық уақыя жәмийетшилликтин дыққатынан шетте қалмаған еди.

Екиншиден, сол дәүирдин партия хәм совет басшылары Қасым Аўезов пенен Петр Варламовтың Қарақалпақстанның Октябрь революциясына шекемги хәм оннан кейинги он үш жыллық дәүирдеги тарийхын жазғанда Тахтақөпирдеги 1929-жылғы халық көтерілиси тарийхына тоқтап өтиуи, сол заман тарийхнамасы ушын үлкен жетискенлик есапланады. Соны да айтып өтиуимиз керек, бул рәсмий бақалау бурьыңғы совет тарийхнамасында гәрәзсизликке ерискенге шекем үстемлик етти.

¹ Досумов Я. М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917-1927 гг.). - Ташкент: «Фан», 1960. - 276 бет.

Үшіншиден, П.Варламов, К.Аўезов, Я.Досумов, А.Бекимбетов, С.Татыбаевлар бул ўақыяны сәулелендиргенде көплеген тарийхый фактлерди илимий айланысқа енгизди, оқыўшы бул ўақыялардын рәсмий бахалаўын оқып отырып-ақ, көплеген сораўларды өзине берер еди, рәсмий тарийхнаманың бираз ўақыяларды надурис сәулелендирип атырғанлығын сезер еди.

Төртиншиден, гөрезсизлик дәўиринде жетискен тарийхшылар ушын үлкен тарийхый мағлыўматлар жыйналған еди. Себеби, бурынғы совет дәўири тарийхшылары бираз жасырын хужетлерди ала алмағаны менен сол хужетлер сакланған фондлардын номерлерин жазып кетти. Сонлықтан да, жас тарийхшыларға бул ўақыяларды сәулелендиригенде қыйыншылықлар туўылған жок.

Бесиншиден, бурынғы совет заманы тарийхшылары бизлерге үлкен тарий-хый илимий мийрас қалдырып кетти. Оларды биротола бийкарламай, арасынан рациональ фактлер менен жуўмақларды излеп таўып, пайдаланыўымыз керек.

1960—1990-жылларды 1929-жылғы халық көтерилисин изертлеўд коммунистлик идеология, класслык гүрес көз-қарасы үстемлик еткенлиги себебли бул тарийхый ўақыя кеңнен сәулелене алмады.

Тарийхшылардын бурынғы совет заманы тарийхына көз-қарасынын өзгериўин С.К.Камаловтын «Еркин Қарақалпақстан» газетасында жәрияланған мақаласынан көриўге болады.¹ С.К. Камалов XX әсир тарийхындағы бурын айтылмаған мәселелердин бирине 1929-жылғы халық көтерилиси тарийхын киргизген еди.

Тахтакөпирдеги кураллы көтерилис тарийхын жазыўға Турғанбек Алланиязов 1989-жылдан баслап киристи. Онлаған жыллар даўамында материаллар изленди, оларды салыстырып көриў, ой-пикир тәрезисине салыў иске асырылды. Автордын концепциясы исленип шығылды, китаптын дүзилиси таярланды. Нәтийжеде 1999-жылы Алматы қаласында «Фонд XXI век» баспасынан «Контрреволюция в Казахстане: Чимбайский вариант» китабы басылып шықты.

Тахтакөпир кураллы көтерилисинен бурынғы тарийхый картинаны қайта тиклеў ушын Т.Алланиязов Қарақалпақстан автономиялы областында 1920-жыллардын ақырында болып өткен жәмийетлик хәм экономикалык турмыстағы процесслерди изертлей баслады.

¹ Камалов С.К. Қарақалпақстан тарийхына киргизилетуғын гейпара өзгерислер хақында//«Еркин Қарақалпақстан», 1995, 25-январь.

Т. Алланиязовтын тарийхнамадағы бул машқаланы изертлеўдеги өзгешелиги төмендегилерден ибарат.

Бириншиден, китаптын дүзилиси оннан бурынғы китаптар хәм диссертациялардан кескин айырылып турады. Автор китаптын кирисиў бөлимлеринде бул теманы қалайынша изертлей баслағанын, кандай факторлар себепши болғанын айтып өтеди

Екиншиден, китаптын дүзилиси жүдә жақсы исленген. Автор «Пролетариат диктатурасы дәўиринде экономика хәм сиясат» деп биринши бапты атаған хәм «қарақалпақ варианты» деген сөзди қосқан. Бул бапта өзинен бурынғы сиясатшылар хәм тарийхшылардын мийнетлерине объектив түрде бахалаў берген. «Автордын өзиниң версиясы» деп аталған параграфта биз пүткиллэй басқаша көз-қарасты көремиз. «Жигирма тоғызыншы жылдың жазы хәм гүзи» деген бабында автор ОГПУ қырағылары хәм контрреволюцияшылар туўралы, партия шөлкемлери шешим қабыл етеди, Бодо аппаратының бир күни деп оригиналь түрде атамалар таўып оқырманды қызыктырады. Үшинши бабында «Қарақалпақ областында большевистлик тәртипти төмийнленсин» деген атама менен көтерилисти жаўызлық пенен бастырғаны жөнинде мағлыўмат береді. Көтерилисти бастырған «қахарманлардын» исми шарипи толығы менен келтирилген. Китаптын қосымша мағлыўматлар бөлими үлкен әхмийетке ийе, себеби автор партия шөлкемлери архивлеринен, қәуипсизлик комитети жасырын фондларынан материалларды қалайынша алғаны жөнинде айтып өтеди. Қосымшада берилген материаллар тарийх илимине қосқан, әсиресе архив таныў илимине қосқан үлкен үлес болып табылады. Сондай-ақ, автордын көтерилис басшыларынан тек ғана Абдижалил мақсымның сиясий хәм пухаралық төрептен ақланғаны, ол да болса жақын ағайынларының күш салыўлары нәтийжесинде болғанлығы жөнинде жазғаны адамларға ой салады.

Белгили тарийхшы Оңғарбай Юсупов илимий айланысқа көплеген жаңа архивлик дереклер киргизип, бул теманы изертлеўге үлкен үлес қосты. «Еркин Қарақалпақстан» газетасында 1992-жылы 29-февральда жәрияланған «Әбдижалил мақсым, ямаса қарақалпақлардын соңғы ханының тәғдири не болды» деген мазмунлы мақаласында автор публицистикалык бағдарда жазғаны менен жаңа тарийхый мағлыўматларды бере алды.

Автор хәр бир тарийхый, сиясий хәрекеттин, қозғаланын шөлкемлестириўши басшылары болады. Соның ишинде 1929-жылы Қарақалпақстан автономиялы областы районларында, әсиресе

Тахтакөпирдеги қозғалыста хан болған, тарихый искер Әбдижалил Мырзабаевич Исмагуллаев еді. Оның мұсылман саясаты ислери тууралы тарихшылардың мийнетлеринде жақсы сөз айтылмағаны анық. Бұрынғы большевиклер партиясының белсендилери, коммунистлик партия идеологиясын үгіт еткенлердің еске түсіріуінде ол кенес хәкимиятының саналы хәм айқын душпаны, бандит хәм баспашы деп қараланғаны мәлим.

Сонлықтан О. Юсупов усындай қатты қаралаулар хәм ярлықлар менен айыпланған Исмагуллаев ким болған деген сорау қойып оқырманды оның искерлиги хәм өмир баяны менен таныстырады.

Анкета материалларын енгизе отырып, автор Исметуллаев Әбдижалил Мырзабаевич 1879-жылы тууылған, Хийүадағы медреседе оқыған, Қарақалпақ автономиялы областы Шымбай округи атқаруы комитети баслығы болғанын айтып өтеді. Сондай-ақ, ол уақтында Қарақалпақстан автономиялы областы судының баслығы болып та ислеген. О.Юсуповтың Әбдижалил мақсым Исметуллаев искерлиги жөнінде жазған мақаласында оннан басқа 101 ийшан уламалардың репрессияға ушырағаны, солар бойынша жәмийетшиликтен жана мағлыұматлар күтетуғыны хәққындағы пикирлери хәм мүрәжетлери бул теманы қозғауға имканият берді.¹

Асқар Джумашев Қарақалпақстан автономиялы республикасының 1932—1941-жыллардағы тарихын жана мағлыұматлар менен толтырған болса, Сабит Нуржанов Қарақалпақ автономиялы областы тарихы менен терен шуғылланды.²

Гулмира Даўлетова 2001-жылы С.Камаловтың илимий басшылығында «Тахтакөпирское восстание в Каракалпакстане 1929 года» деген темада кандидатлық диссертация қорғап шықты. Жетискенлик-лери:

Бириншиден, бұрынғы совет дәуіріндегі халық көтерілісін үйрениу концепциясы жаратылды. Бас көтеріу менен қозғалып, көтеріліс араларындағы үлкен айырмашылық бул диссертацияда айқын көрсетілген. Сондай-ақ, бұрынғы кітаптардағы совет

заманында халық көтеріліс болуы мүмкін емес деген көз-қарасларды пушқа шығарады.

Екиншиден, 1925—1928-жыллардағы халқымыздың әрман-арзыуларын сәулелендириу үлкен әхмийетке ийе болды. Халқымыз басына түскен усындай жер-суу реформасы, колхозластыруу, санаатты дүзиу, отырықластыруу, русластыруу усаған үлпеттер жақсы сәулеленген.

Үшіншиден, ең жана тарихнама жетискенликтерине сүйене отырып, Г. Даўлетова 1920-жыллар ақырында миллий-азатлық хәрекетинин қайтадан тикленгенин исенимлі факттер менен тастыйықлайды.

Төртиншиден, тарихшылардың жетискенликтерине сүйене отырып, өзи де бахалы архив деректерин илимий айланысқа енгизип, Г. Даўлетова 1929-жылғы Қарақалпақстандағы уллы бурьылысты толық сәулелендирип бере алған.

Бесиншиден, 1929-жылғы халық көтерілісінин алдыңғы шәрт-шараятлары, социаллық тәбияты кеңнен жаратылған.

Алтыншыдан, көтеріліс басшыларының программалық ис илажлары хәм идеологиялық негизлери кеңнен көрсетілген.

Жетиншиден, көтеріліс сәнелери хәм басқышлары майдаланып ізбе-із көрсетілген.

Сегизиншиден, халық көтеріліс басшыларының тарихый галереясы дүзилген.

Халық көтеріліс изсиз кетпегенин, 1930-жылы Қарақалпақстан Қазақстан курамынан шығып тиккелей Россия Федерациясы курамына өтиу көтерілістин жеңиси деп бахаласа болады.

«Қарақалпақстан жана тарихы» кескин айрылып турады.¹ Монографияда:

Бириншиден, С.Камаловтың ең жана тарих дәуірінде халқымыз басынан өткен сегиз репрессия жөніндегі пикири толығы менен авторлар тәрәпинен қоллап-қууатланды. Сол себепли 1929-жылғы халық көтеріліс қатнасыушыларын репрессияға ушыратуу бұрынғы совет заманында сезилерли басқыш болғаны кітапта айтылады.

Екиншиден, бұрынғы кітаптарға қарағанда бул кітапта көтеріліс басшылары менен бир қатарда көтерілісти бастырғанлардың да исми-шәрийлеринин келтирилиуи жүдә әхмийетли болды.

Үшіншиден, кітап авторлары халық көтерілісін баян етиуден бұрын оқырманды бул тарихый уақыяны терен бахалауға таярлайды,

¹ Қарақалпақстан жана тарихы. Қарақалпақстан ХІХ әсирдин екинши ярымынан ХХІ әсирге шекем. Нәкис, 2003.

¹ Юсупов О. Әбдижалил мақсым ямаса қарақалпақлардың сонғы ханының тәғдири не болды? // «Еркин Қарақалпақстан», 1992, 29-февраль.

² Джумашев А. Правительственные документы по истории Каракалпакстана. 1932—1941 гг. Кандидатлық диссертация авторефераты. Нәкис, 1996; Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история и источники. 1925—1932 гг. Кандидатлық диссертация авторефераты. Нәкис, 1998.

яғный 1917-жылдан баслап совет хукимети халқымызга бахытсызлык алып келгенин избе-из баянлайды.

Китапта 1929-жылғы халык көтерилиси, 1919-жылғы халык көтерилиси сыяклы арнаулы параграф пенен ажыратып көрсетилмегени менен, уақыяларды кәнигели түрде баян етиу тарийхнаманың үлкен жетискенлиги болды.

Тарийхшылардын үлкен күш салыуы нәтийжесинде 1929-жылғы халык көтерилиси тарийхы жаратылды. Деген менен, бул тарауда изертленбеген ямаса аз изертленген мәселелер бар экени белгили болмақта.

Бириншиден, бурынғы совет заманы тарийхнамасын объектив түрде талқылау эле де толығы менен иске аспады. Биз ең ири тарийхый хәм сиясий мийнетлерди талқылау менен шуғылланып атырмыз. Газета бетлеринде хәм журналларда бул мәселе бойынша қәлем тербеткен авторлар көп екен.

Екиншиден, архив дереклери илимий айланыска шықканы менен де бул тарауда эле исленетуғын жұмыслар көп. Миллий кәуипсизлик комитети архивинде сақланып атырған хұжжетлерди Ш.Бабашев илимий айланыска енгизип «Қарақалпақстандағы сиясий курбанлар» атамасындағы үлкен монографияны баспадан шығарды. Деген менен, хұжжетлерди пайдалануы барысында қылапылық көзге көринеди. Бир бетте айыпкер тюрьмада өлген болса, екинши бетинде сол айыпкер тергеуде мағлыұмат берген. Сонлықтан, бул тема бойынша архив дереклери эле толығы менен илимий айланыска енген жок, бул инабатлы жұмысты дауам етиу керек.

Үшиншиден, көтерилис басшыларынан тек Абдижалил Исметуллаев С.Камаловтың жоқары инстанцияларға тоқтаусыз хат жазғанлығы себепли сиясий хәм пухаралық жақтан ақланып шықты. Дурыс, бурынғы ауқамның кейинги Президенти М.С.Горбачевтың соңғы пәрманы менен барлық репрессия етилгенлер лизими менен ақланып шықты. Бирақ буны кең жәмийетшилик биле бермейди. Олардын пикиринше көтерилис қатнасыушылары баспашы деген атақтан қуылмаған. Соның ушын реабилитация процеси толығы менен тамам болған жок.

Жуумақ. Хан Мақсым хаққында «Қарақалпақстан Жана тарийхында» тарийх илиминде биринши мәртебе хақыйкый баха берилген. Есназар Үсеновтың «Хан Мақсым» романында, оның «Ийшан қала. Файры журтлардағы қарақалпақлар. Хұжжетли өтмиш елеслери» китабында ел азаматы хаққында жақсы жазылған.

Ш. Сеитовтың төрт китаптан ибарат «Халқабат» роман-эпопеясы, С. Хожаниязовтың «Он сегизинши жыллар еди» повести жәрияланды.

Қарақалпақстандағы 1916—1924-жыллардағы уақыялар Түркстанда патшашылық хәм совет хәкимияты алып барған колониализм сиясатына, зулымына хәм хукимдарлығына қарсы қаратылған миллий азатлық хәрекетти больп, бир-бириниң логикалық дауамы болған. Бул тарийхый уақыялар улыұма халықлық хәрекет сыпатында жәмийеттин барлық қатлам уәкиллерин қамтып алған больп, улыұма миллий, улыұма инсаный мәплер ушын, еркинлик хәм әдалатлыққа ерисиу жолында алып барылған.

1916-жылғы қозғаландағы тәжирийбелер 1918—1924-жыллардағы гүреслерде әхмийетли сабақ болған хәм миллий азатлық хәрекетиниң көлеми, бирлесиуи, ғалабалығы дәрежеси жетилисип, рауажланып барған. Колониаль дүзим зулымына қарсы бас көтериу, оған бойсынбау көринисинде 1916-жылы басланған халық хәрекетлериниң мақсетлери буннан былай, анық жөнелиске ийе болып барған хәм ғәрезсиз мәмлекетшиликти тиклеу ушын гүрес дәрежесине жеткен. Бул гүреслерди шөлкемлестириуде, оларға идеялық мазмун бериуде миллий зиялылар, жадид ағартыушыларының роли хәм хызмети үлкен болған.

Қушлер жағынан тең болмаған шараятларда жүде үлкен пидайылық пенен алып барылған бул гүреслер хукимдар мәмлекетлердин әскерий үстинлиги хәм аяусыз қырғын сиясаты себепли бастырылған.

Қарақалпақстандағы миллий азатлық хәрекетти 90-жылдан берли тарийх илиминде дыққат итибарға ийе болған проблема есапланады. Себеби, усы гүреслер хаққында тарийхый хақыйқатлық натууры анализ етилип, бул гүреслер «миинеткешлер хәкимияты» сыпатында өзин жәриялаған бурынғы совет хәкимиятының үлкемизде зорлық пенен орнатылып, күш арқалы хукимдарлық етип турған хукимет екенлигин әшкаралайтуғын әхмийетли дәлил еди.

Ғәрезсизлик жыллары Уатанымызда нызамлы тийкарда қәлиплескен көп пикирлилик хәм әшкаралылық шараятында рауажлана баслаған тарийх илиминде түпкиликли өзгерислер жүз бермекте. Коммунистлик идеология, тоталитар мәмлекет езиуинен азат болған тарийх илими хәм тарийхшылар алдында хақыйкый, объектив тарийхты жаратуу, жәмийет, халық, миллеттин рууый жетилисиуине, оның өзлигин аңлауына хызмет етиу жууапкерлиги жүкленди. Өзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети тәрәпинен 1998-жыл 27-июльде қабыл етилген қарары тарийх илимин рауажландырыуға

және де үлкен имканиятлар жаратты. Елимизде алып барылып атырған илимий излениулер және де жанланып, избе-излилик хәм мақсетли түрге енди.

Бүгинги күнге келип, Президент И.А.Каримов тастыйыклағанындай, «биз тарийхымыздын қараланған, бузып көрсетилген бетлерин ақлап болдық, ендиликте тийкарғы ұазыйпа оның илимий тийкарланған талқынын жаратыудан ибарат». Хақыйкатында да, илимий жәмийетшилик алдында турған гезектеги әхмийетли ұазыйпа — бул өтмиш тарийхымызды, сонын ишинде Қарақалпақстанның колониаль дәуириниң терең илимий негизленген тарийхын жаратыудан ибарат. Усы дәуирдин ең әхмийетли машқаласы болған Қарақалпақстандағы тоталитар дүзимге қарсы гүреслер тарийхы да өзиниң усындай илимий тийкарланған талқылануын күтпекте. Хәзирге шекем Ұатан тарийх таныуында бул машқалалар тарийхынын илимий-теориялық тийкарлары ислеп шығылды, жүде көп жаңа мағлыұматлар анықланды. Ендиликте бул гүреслердин кем изертленген, машқалалы, тартыслы ямаса еле изертленбеген мәселелерин үйрениу, илимий айланысқа киритилмеген дереклерди тарийхый хәм объектив анализ етиу керек.

Қулласы, ХХ әсирдин биринши шерегинде Қарақалпақстанда колониаль дүзимлерге қарсы халқымыз алып барған гүреслердин терең илимий тийкарланған, хақыйқы талқынын тиклеу тарийхшылар алдында турған заманагөй ұазыйпалардын бири есапланады. Себеби, Президент И.А.Каримов атап өткениндей «елим деп, журтым деп, келешекти ойлап дөхмет шеккен, Ұатанымыз азатлығы жолында гүрескен бабаларымыз хызметин бахалау, оларды кәдирлеу, руўхын шад етиу, олардын ислерин даўам еттириу биз ушын, бүгинги күн әўладлары ушын хәм парыз, хәм қарыз»¹.

Тарийхшылар алдында турған ұазыйпалар төмендегилерден ибарат:

- Халық көтерилислери тарийхы бойынша кандидатлық диссертациялар қорғалғаны менен, жәмийетшилик қарақалпақ тилинде олардын мийнетлерин көрмей атырыпты.

- Белгили тарийхшылар күши менен Әбдижалил Исметуллаев ақланды, бирак Әўезжан хожа, Убайдулла Бөўетдинов (Хан мақсым),

¹ Каримов И.А. Бухоро шахрининг 2500 йиллигига бағишланған тантанали маросимдаги табрик сўзи // Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тарақкиёт йўлида. Тошкент, 1998. — 371-бет

Барлықбай болыс хәм басқалардын исми-шарипи, искерлиги жәмийетшилик алдында ақланған жоқ.

• ХХ әсирде үлкемизде ең жайған миллий-азатлық хәрекетги тарийхы бир пүтин толық сәўлеленип, монография түринде жәмийетшиликке усынылығуы керек.

3. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МИЛЛИЙ МӘМЛЕКЕТЛИГИН ҚАЙТА ТИКЛЕУ УШЫН ГҮРЕС ТАРИЙХНАМАСЫ. АУТОНОМИЯЛЫ ОБЛАСТЬ, АУТОНОМИЯЛЫ РЕСПУБЛИКА, СУВЕРЕНЛИ РЕСПУБЛИКА ТАРИЙХЫН ЖАРАТЫУ

Реже:

1. Түркстан республикасы Әмиўдәрья областы тарийхын изертлеу.
2. Хорезм республикасы қурамында Қазақ-Қарақалпақ автономиялы областы тарийхын изертлеу.
3. Қазақстан автономиялы республикасы қурамында Қарақалпақ автономиялы областы тарийхын изертлеу.
4. Қарақалпақстан Автономиялы Республикасы тарийхын изертлеу.
5. Суверенли Қарақалпақстан Республикасы тарийхын жазыу машқалалары.

Әдебиятлар:

1. Алланиязов Т. К. Историография становления и развития каракалпакской национальной советской государственности // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1986, № 1, с. 51—56.
2. Бабашев Ш. Қазақстан ССРы хәм Қарақалпақстан. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
3. Бабашев Ш. Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар (Тарийхымыздың жазылмаған бетлери).- Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.
4. Камалов С., Қалниязов У. Уллы Октябрь хәм Қарақалпақ мәмлекетлигиниң дүзилиуи. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
5. Камалов С. К. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи хәм мәмлекетлиги тарийхынан. Нөкис, 2001.

3. Б. Кошанов

6. Кошанов Б.А. Қарақалпақстан 20-йылларнинг иккинчи яри - 30-йилларда // Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.—Тошкент: «Шарқ», 2000.

7. Кошанов Б.А., Аметов Т.А. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. Нукус: «Каракалпакстан», 2015.

8. Нуржанов С.У. Каракалпакская автономная область: история в источниках. Нукус: «Илим», 2014.

9. Юсупов О. Каракалпак автономиялы областының дүзилиўи // Жас Ленинци. 1984. 19-май

10. Юсупов О. Әбдихалил мақсым ямаса қарақалпақлардың соңғы ханының тәғдири не болды?// «Еркин Каракалпакстан», 1992. 19-февраль.

1. Түркстан республикасы Әмиўдәрья областы тарийхын изертлеў

Қарақалпақстан мәмлекетшилиги тарийхын изертлегенде хәзирги заман тарийхнамасында Хорезм Республикасы қурамында Қазак-Қарақалпақ автономиялы ўәлаяты тарийхының хәм Қарақалпақ автономиялы ўәлаяты тарийхының кеңнен сәўлеленгенлиги көзге түседи. Неликтен де тарийхшылар өзлериниң мийнетлеринде «1920-жылы октябрь айында Әмиўдәрья бәлими ўәлаятқа айланды хәм статусы үлкейди» — деген сөзден ары өтпейди. Бул ўәлаяттын территориясы, халқы, сиясий-жәмийетлик турмысы, миллий мәмлекетшиликти тиклеў ушын гүрес тарийхшылардың дыққат орайынан қалып турьпты. Себеби, бурынғы коммунистлик идеология шеңберинде жазылған «Қарақалпақстан АССР тарийхы» мийнетлеринде бул машқала жаңа экономикалық сиясат тарийхы бәлиминде көрсетилип, мәмлекетимизди қайта тиклеў жолында гиреўли қәдем болған Әмиўдәрья ўәлаяты толық сәўлеленбейтуғын еди. Буның ақыбетинде машқалаға бир тәрәплеме жантасыў, тарийхый дереклерди бурмалаў жүз берген еди.

2003-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақстан жаңа тарийхы» китабы таярланған ўақытта да академик С.Камалов пенен профессор Б.Кошановтың «Проблемы истории XX века» мақаласында дәўирлестириўде атап өткенине қарамастан «Әмиўдәрья ўәлаяты» тарийхы сиясий ўақыялар көлеңкесинде қалды. Сонлықтан, елимиздиң тарийхындағы үлкен бир дәўир 1920—1924-жыллары өмир сүрген бул Әмиўдәрья ўәлаяты тарийхын изертлеў тарийхнамадағы

ең заманагәй машқала болып қала береди. Уатандарлық тарийхнамадағы мийнетлерди, әсиресе 2003-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақстан жаңа тарийхы» китабындағы тарийхый ўақыялардың қандай дәрежеде сәўлеленгенлигин үйренгенимизде, бул ўәлаят тарийхы толығы менен изертленбегенлигин көремиз.

Бурынғы Совет хәкимиятының орнаўының бириңши күнинен баслап Әмиўдәрья бәлиминдеги хәкимет басында европалылардың ўәкиллери отырып алды. Бул жыллары қарақалпақ халқының миллий мәмлекетшилиги хаққында хеш қандай мәселе қозғалмады. 1920-жылы Әмиўдәрья бәлими ўәлаятқа айландырылды. Бул жағдай оның автономияға айланыўына соның менен мәмлекетшиликтиң тикленуўине тийкар болыўы мүмкин еди, — деп жазады Л.М.Ахунжанов¹. Бирақ басшылар бул мүмкиншиликтен пайдаланыў туўралы ойланбады.

Түркстан Компартиясы Әмиўдәрья областылық комитети искерлигин кеңнен изертлеген профессор Я.М.Досумов 1921-жыл 27-майда Советлердиң областылық съезди жұмысының жуўмақтарына тоқтап, ең баҳалы хәм терең из қалдыратуғын ўақыя Әмиўдәрья ўәлаятының дүзилиўи, деп жазады².

Қарақалпақстанда аўыл хожалығы тарийхын бириншилерден изертлеген алым А.Бекимбетов Түркстан АССРы хәкимети область дийқанларына қолынан келген жәрдемін көрсеткенлигин атап өтеди. Орайдан 5 мың пуд бийдай хәм 2 мың пуд арпа жиберилди, оннан басқа областылық егис комитетине областылық азық-аўқат комитетинен қосымша 6 мың пуд тары, 6 мың пуд мәш, 500 пуд гүнжи, 21 мың пуд жүўери алыў хаққында буйрық берилди. ТАССРы хәкимети Әмиўдәрья областы хәм Хорезм республикасы дийқанлары ушын 25 мың пуд туқым шигит жиберди. 1921-жылы апрельде область кооперативлери 7519 пуд туқым шигит, соның 2206 пудын Шымбай уезди алды³.

Юрист алымлар административлик жақтан Әмиўдәрья бәлими көп тармақлы бойсыныўға ийе еди: суд ислери хәм билимлендириў

¹ Ахунжанов Л.М. Становление и развитие национальной государственности Каракалпакстане. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени доктора юридических наук. Т. 1993, 16 б.

² Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР, 1917—1927. Ташкент: Изд. АН УЗССР, 1960, с. 212.

³ Бекимбетов А. Каракалпакстанда кооперативлик планның иске асырылыўы тарийхы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 193-б.

бойынша Самарқанд ўәлаятына, совет әскерий хәм хожалық ислери бойынша Сырдарья ўәлаятына хәм айырым қорғануы мәселелери бойынша тиккелей Түркстан АССР Орайлық Атқаруы Комитети хәм Халық Комиссарлар Комитетине бойсынатуғынын атап өтті. Сонын ушын да 1920-жылдың октябрь айында Түркстан Орайлық Атқаруы комитети Әмиўдәрья бөлимин, алдыңғы территориялық жағдайында оған ўәлаят басқаруын берип, оған ўәлаятларды басқаруы бойынша барлық хуқықлардан пайдаланыуға рұқсат етеди. Шорахан хәм Шымбай участкалары, уездлерге айландырылды. Ўәлаят орайы сыпатында Төрткүл қаласы белгиленди. Жаңа ўәлаяттың революциялық комитети Түркстан Орайлық Атқаруы комитети тайынлады. Әмиўдәрья ўәлаятының территориялық экономикалық хәм административлик сиясий бирлик сыпатында қәлиплесиўи (тиккелей Түркстан АССРы Орайлық Атқаруы Комитетине хәм халық Комиссарлар Комитетине бойсынар еди), бириншиден, үлкен сиясий әҳмийетке ийе болған болса, екиншиден, қарақалпақ халқының «миллий мәмлекети»н тоталитар дүзим искенжесине алыу ушын дәслепки жағдай еди.

Октябрьден кейинги айлары ишинде большевиклердин Әмиўдәрья ўәлаятында өткизген сиясатының нәтийжелерин атақлы қарақалпақ басшыларынан А.К.Досназаровтың 1924-жылдың октябринде Сталин хәм Молотовқа жоллаған хатында айтылған сөзлери менен көрсетиу мүмкин: «Путкил исимиз кем қарсылық көрсетиу жольнан, яғный революциядан алдын-ақ пайда болған миллий қатнастарды сақлап қалыу принципи бойынша жөнелтирилди, бунда қарақалпақ халқы партия хәм советлердин жумсында қатнасыудан шетлестиреди. Партиялық истиң дәслепки жылларынан баслап хәкимият басына хәр қандай хийлелердин жәрдеминде жәмийетке жат адамлар келди. Сондай-ақ, ол және сондай фактлерди көрсетти, халық массасының 50% жакынын қураған қарақалпақлар ауыл хожалығы, балық санааты, пахташылық пенен шугылланып, өзлериниң мийнетиниң өнимин сыртқы базарда сата алмас еди, өз миллети арасынан кадрлар жетистире алмады. 1920—1924-жыллары Әмиўдәрья ўәлаятында алып барған совет хукиметиниң миллий сиясаты қарақалпақ халқының әсирден әсирге өткен арзыу үмитлерине жууап бермеді¹.

¹ Кошанов Б.А. Аллаяр Досназаров миллетшил ме еди? // Арал, 1993. №1. 56-бет.

Бурынғы Әмиўдәрья ўәлаятындағы сиясий-әскерий ўақыялар да халық яднамасында жақсы сақланып қалған. «Өлер болдық баспашының дәртинен», «Шайдаков кеп елди азат әйледі», «Бир әлапат заман болды», «Залым яўмыт», «Яранлар», «Қанлы кәл», «Кәкли кәл», «Соркәл» қосықларында сәўлеленген.

Р. Ж. Базарбаевтың монографияларында Әмиўдәрья ўәлаятында кадрлар сиясаты тарийхы кеңнен сәўлеленген, тарийхнамада биринши мәртебе 1920—1924-жыллары ел басқарған азаматлар искерлиги, олардың бир-бири менен келиспеўшиликлери, тәғдири баян етилген¹.

Кейинги жыллары Әмиўдәрья ўәлаят тарийхын Д.Жуманиязов изертлеп атырпты².

2. Хорезм республикасы қурамында Қазақ-Қарақалпақ автономиялы областы тарийхын изертлеу

Бурынғы совет тарийхнамасында Ф.Непесов, Х.Турсунов, А.Гордиенко, Я.Досумов, С.Татыбаев, Н.Каландаровлар 1923—1924-жыллары Хорезм республикасы қурамында Қазақ-Қарақалпақ автономиялы областы өмир сүргенлигине итибар бермеді³.

¹ Базарбаев Р. Кадровая политика советской власти в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). — Нукус: «Каракалпакстан», 2010; Усы автор. Из истории национально-государственного размежевания в Каракалпакстане // Научный мир Казахстана. 2010. №4; Усы автор. Из истории кадровой политики в Каракалпакстане 1920—1924-годов// «Общественные науки в Узбекистане». Ташкент. 2009. №1; Усы автор. История кадровой политики советской власти в Каракалпакстан (1917—1941 гг.). — Нөкис: «Билм», 2012.

² Жуманиязов Д. Әмиўдәрья областы тарийхын изертлеу // Каракалпакстанның ең жаңа тарийхының әҳмийетли машқалалары. Респ. конф. материаллары. - Нөкис, 2014. — 60-62-бетлер; Усы автор. Туркстан республикасы Әмиўдәрья ўәлаятының изертлену тарийхынан//КМУ хабаршысы, 2015. №3.

³ Непесов Г. Из истории Хорезмской революции (1920—1924 гг.) — Ташкент: «Ўзбекистон», 1962; Усы автор. 1920—1924-жыллардағы Хорезм халық совет революциясында Каракалпакстан мийнеткешлериниң роли. - Нөкис: Каракалпақ мәмлекетлик баспасы, 1964; Турсунов Х. Национальная политика Коммунистической партии в Туркстане. 1917—1924 гг. — Ташкент, 1971; Гордиенко А. Создание советской национальной государственности в Средней Азии. — Москва, 1959; Досумов Я. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917—1927). Ташкент, 1960; Татыбаев С. Преобразование Каракалпакской Автономной области в ККАССР, Нөкис, 1959; Усы автор. Исторический опыт построения социализма в Каракалпакии (1917-1941). — Нукус. 1971; Каландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии. — Ташкент, 1975.

К. Мухамедбердыев тарихнамада биринши мәртебе усы темаға итибар берип, қолда бар тарихый мийнетлерди пайдаланып, қарақалпақ жериниң 1873-жылдан кейин екиге бөлінгенин, Хорезмде миллий мәселеге жақсы кеуил бөлгенин атап өтеди¹. Оның шәкирти Кошмұрат Палуаниязов өз монографиясында Хорезм Республикасы Орайлық атқаруы Комитети жанында қазақ-қарақалпақ бөлими хәрекет еткенин жазады².

С. Камалов хәм У. Қалпиезов Орта Азияда мәмлекетлик аймақлық шегаралау уақытында Хорезм республикасы мүлкин бөлистиргенде «Қ. Әдинаев иси», «Шорахан мәселеси» пайда болғанлығын атап өтеди³.

Хорезм аймағында искерлик көрсеткен қарақалпақ мәмлекетлик ғайраткерлери хәкқында Х. Есбергенов, М. Махмудовлар кишигирим китаптар жазды⁴.

Хорезмде илтимпаз М. Маткаримов 1920—1924-жыллардағы Хорезм республикасы мәмлекетлик басқаруы тарихын изертлеп, Маңғыт, Хожели, Қоңыраттан ел азаматлары басқаруы жұмысына тартылғанын атап өтеди⁵. Хожелиши Сейитхан Сарсенбаев 1923-жылы Хорезм республикасы сыртқы ислер нозири, қоңыратлы Меңлихожа Ибниаминов ишкі ислер нозири болып тайынланған. Сондай-ақ, М. Маткаримов Хорезм республикасын тарқатыу дәуиринде хорезмде ғайраткерлердиң бул процеске карсы болғанын атап өтеди.

Қарақалпақ мәмлекетшилигин дәрьяның шеп жағындағы қарақалпақ жеринде, яғный Хорезм Халық Республикасы курамында дүзиуге туура келди. ХХСР орайлық атқаруы комитетиниң екінши сессиясы 1924-жыл апрель айында миллий мәселе бойынша арнаулы

¹ Мухамедбердыев К.Б. Октябрь и воссоединение Каракалпакстана. — Нукус, 1977; Усы автор. Ленин и народы Хорезмского оазиса: Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. Нукус: «Каракалпакстан», 1982; Усы автор. История Хорезмской революции. — Ташкент, 1986.

² Палуаниязов К. Истоки рождения Республики Каракалпакстан. Часть I. Левобережная Каракалпакия в 1917-1924 гг. — Нөкис, 1992.

³ Камалов С., Қалпиезов У. Уллы Октябрь хәм қарақалпақ мәмлекетлигиниң дүзилиуи. Нөкис, 1987.

⁴ Есбергенов Х. Биринши председател. Нөкис, 1970; Усы автор. Көптілеу Нурмухамедов. — Нөкис, 1974; Махмудов М. Бархаёт сиймолар (Қатагон курбонлари ҳақида лавҳалар). — Ташкент, 1991.

⁵ Маткаримов М. Хорезм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. — Ургенч, 1993.

қарар қабыл етип, өз курамында Қазақ-Қарақалпақ автономиялы ўәлятын дүзиуди уйғарды¹.

Тез арада ўәлаят ревкомы тастыйықланды. 1924-жыл май айында Хорезм Республикасы орайлық атқаруы комитетиниң IV сессиясы пайтахты Хожели қаласы болған Қазақ-Қарақалпақ автономиялы ўәлятын дүзиу хәкқында қарар қабыл етти. Оның курамында төрт болыслық: Хожели, Гөнебазар, Жанақала хәм Қоңырат болыслықлары және еки қала: Хожели, Қоңырат кирди. Олар өз ишине 90 ақсақаллар кеңеслерин қамтыды. Қазақ-Қарақалпақ автономиялы ўәлятында 43778 қарақалпақ жасады.

Хорезм республикасының курамында Қазақ-Қарақалпақ автономиялы ўәлятының дүзилиуи қарақалпақ халқының бирден-бир миллий мәмлекет болып теклениуиниң ең әҳмийетли басқшыларының бири болғаны хәкқындағы хәкыйқатлықты атап көрсетиу керек.

2000-жылы Рахимберген Сапаев «Хорезм республикасы курамында Қазақ-Қарақалпақ автономиялы областы тарихы» темасында кандидатлық диссертация қорғап, илимий айналысқа усы автономиялы область халықларының 1924-жылғы 17—19-сентябрь күнлери болып өткен курултайы материалларын киргизеди².

Р. Сапаев 1920-жылы февраль айында Хорезм республикасында районлық кеңеслер дүзилгенде Хожели, Қоңыратта қазақ хәм қарақалпақлардың кенеси («шуро») дүзилгенин, 1922-жылы ХорЦИК жанында Таган Абдуллаев басшылығында қазақ-қарақалпақ бөлими ислегенин, «Ақ жол» газетасы баспадан шыққанын, 1924-жыл апрель айынан бастап ревком ислегенин архив материаллары негизинде баянлап өтеди. 1924-жылғы 17—19-сентябрьде өткен курултайға қатнасан 60 делегаттың исми-шариплери Р. Сапаев тәрәпинен тикленген.

¹ Каракалпакстан жаңа тарихы. Каракалпакстан XIX әсирдиң ақырынан ХХ әсирге шекем. Нөкис, «Каракалпакстан», 2003. 345 бет

² Сапаев Р., Қошанов Б.А. Создание Казахско-Каракалпакской автономной области — важнейший этап воссоединения каракалпакского народа в единое национальное государство // Вестник КО АН РУ. 1997. №1-2. С. 112-114; Сапаев Р. Из истории народного хозяйства Казахско-Каракалпакской автономной области Хорезмской НСР // Вестник КО АН РУ. 1998. №2-3. С. 132-134; Сапаев Р. Город Ходжейли — столица Казахско-Каракалпакской автономной области Хорезмской республики // Вестник КО АН РУ. 1999. №4. С. 80-82; Сапаев Р. История создания и развития Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской республики (1920—1925 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Нөкис, 2000.

Р. Сапаевтың кандидаттық диссертациясы хәм илимий мақалаларында Хорезм республикасында миллий мәселеге айрықша итибар берилгени, Мухаммадияр Кадиров, Дастан Мухаммедов, Бекман Чопанов, Ибрагим Мухамедназаров, Иманберген Сардаров, Мухаммед Амадияров, Мухаммедакуб Курбаниязов, Сарымолдаев, Балабаев, Шарипов, Сафидуллаев, Сайидрасулев, Мирмаков, Есемурат Ерниязов, Тореев, Мингбаев, Нуруллаев, Уафаев, Ходжаев, Балтаев, Наурызбаев, Ибадуллаев хәм басқалардың тарийх сахнасына шыққаны баян етиледі.

3. Қазақстан автономиялы республикасы курамында Қарақалпақ автономиялы областы тарийхын изертлеу

Рәсмий тарийхнамадан алдын халық аўызеки дәретпелеринде Қазақстан автономиялы республикасы курамында Қарақалпақ автономиялы областы тарийхы жаратыла баслады.

Аллаяр Досназаров пенен тендей миллий мәмлекетликти тиклеу үшін ат салысқан Әбиу Қудабаевтың әжайып минез-қулқы, ен жақсы адамгершилик қәсийетлери Аяпберген Муўсаевтың «Бола баслады», И.Юсуповтың «Дәуір самаллары», Х.Дәулетназаровтың «Халқым, мен Сизлерге «стан» әпердим», А.Токмағамбетовтың «Партбилет», Абат Әлиевтың «Парыз», Алпысбай Султановтың «Дәхмет» шығармаларында, Ж.Арыслановтың «Жалынлы жүрек» китабында тарийип етиледі.

А.Муўсаев «Биринши май» қосығында:

Қарақалпақтың босқа қалған хабары,
Мәрт жигиттің келер намысы ары,
Уғлы Досназардың Аллахыяры —
Мәскеу мәжиписине бара баслады.
Бул бир жигит екен өзи айбатлы,
Сөйлеген сөзлери шекерден татлы,
«Еркин қарақалпақ — мухтариятлы», —
Деген сөз хәр жерден шыға баслады.

Әмиүдәрья ұалаятында Ибрайым Бекимбетов пенен Әбиу Қудабаевтың миллий мәмлекетликти тиклеудеги үгит-нәсият жумысы Аяпберген Муўсаевтың «Бола баслады» қосығында төмендегише тарийипленеди:

Еркинлик хаўазы әлемге түсти,
Еситкенди қарақалпақтың пуш-пушты,
Сол күнлери еки қошпақ жетисти,
Бул — Ибрайым, Әбиу бола баслады.

Әбиу — мыннан шыққан тулпар екендур,
Жете жүйрик, көзи қунқар екендур,
Атадан бир туўған сунқар екендур,
Мәрт жолдасын тауып келе баслады¹.

1924-жылы Қарақалпақ автономиялы областын дүзиу бойынша шөлкемлестиріу комитети ағзасы болып сайланып, миллий шегараларды белгілеу илажларын әмелге асырыу, округлер менен болысларға бөлиу жумысларына тиккелей қатнасқан Әбиу Қудабаев жоқарыдағыдай хызметлери үшін халық яднамасында мәңги сақланған.

Аяпберген Муўсаев «Бола баслады» қосығында Хорезм хәм Әмиүдәрья ұалаятында миллий мәмлекетликти тиклеу үшін гүрескен Ораз Ермановтың айрықша сыпатларын өз уақтында дурыс байқалы хәм оны жәмийетшиликке үлги етип, былайынша тарийипледі:

Жайылған, Майкы бий — түпки сағамыз,
Жаман-жақсы дәслымызға бағамыз,
Ел намысын шеккен Ораз ағамыз,
Уллы журттан хабар тута баслады.

Сондай-ақ, Ораз Ерманов пенен Сейфулғабит Мәжитовтың бирге ислескени, екеуиниң де халық алдында уллы хызметлери бар екенлиги төмендеги қатарлардан белгилі:

Сөз еситиң Ораз, Сейфулғабиттен,
Бурыннан ис көрген гөне заводтан,
Ташкент үлкесинде уллы ис тутқан,
Газит басып, тил шығара баслады.

Ибрайым Бекимбетов 1919—1920-жыллары Шымбай болыслығында жер өлшеу исине қатнасады. 1922—1923-жыллары ұалаятлық кәмбағаллар шөлкеминде жууаплы хызметте ислейди. Автономия үшін гүресте Ибрайым Бекимбетовтың басқа ел ағалары менен тендей болғаны төмендеги қатарлардан белгилі:

¹ Муўсаев А. Шығармалары. Нөкис, 1981. 36 бет.

Ибрайымдай жигит әлемге келмес,
Буньндай жақсының қәдирин ким билмес,
Дилұарлықта Жийреншеден кем емес,
Биреу-биреуинен өте баслады.

Аллахыяр, Ораз және Ибрайым,
Буларды дус еткен қәдир қудайым,
Сол Мәскеуден алып миллеттин жайын,
Гүлли ықтыяр болып келе баслады.

Қарақалпақ халқының даңқлы перзентлери Әбиұ Қудабаев, Аллаяр Досназаров, Қасым Әүезов, Ораз Ерманов, Ибрайым Бекимбетов, Менлихожа Ибниаминов хәм басқалар миллий мәмлекетликти қайта тиклеуге салмақлы үлес қосты. Бул туұралы Аяпберген Муұсаев былай жазған еди:

Келген соң Торткүлге тилграм урды,
Таза тәртип етти — қурылтай құрды,
Хәр қайсысы бир истиң басында турды,
Пуқаралар бойынсына баслады.

Россия Федерациясы, Қазақстан автономиялы республикасы қурамына 1925-жылы кирген Қарақалпақ автономиялы областы тарийхы 1930-жылы Павел Варламов пенен Қасым Әүезовтың китабында баян етиледи. Авторлар қарақалпақ халқына мәмлекетликти тек Октябрь революциясы ғана берди деген тезисти алға сүреди¹.

Я.Досумов Қарақалпақ автономиялы областы тарийхы бойынша жаңа архивлик материаллар киргизе алды².

Қарақалпақ автономиялы областы хәм автономиялы республика тарийхы Суйинич Татыбаевтың кандидатлық хәм докторлық диссертация объектине айланды³.

¹ Аевзов К., Варламов П. Каракалпакстан к 10-летию Казахстана. — Алма-ата, 1930

² Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917—1927 гг.). — Ташкент: Изд-во АН Узбекистана, 1960.

³ Татыбаев С. Преобразование Каракалпакской автономной области в ККАССР. — Нукус, 1959; Усы автор. Исторический опыт построения социализма в Каракалпаклии (1917—1941 гг.). — Нөкис, 1971.

К.Мухамедбердыев Қарақалпақ автономиялы областының машақатлы тарийхый жолы хәккында мағлыұмат береди¹.

С.Камалов хәм У.Қалниязов совет тарийхнамасындағы «Октябрь революциясы карақалпақларға мәмлекетшилик берди» деген тезиске садық болып, автономиялы область дүзиу ушын гүрес тарийхын баян етеди².

С.Камалов «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан» китабында миллий мәмлекетшиликти қайта тиклеу концепциясын усынды. «Қарақалпақстан жаңа тарийхы» китабында усы концепция енгизилген хәм 1925-жылғы мәмлекет совет формасында болғаны айтылады.

1970-жыллардан соң миллий мәмлекетшиликти қайта тиклегенлердин бири Аллаяр Досназаров хәккында илимий мийнетлер дәретиле баслады³. Авторлардың ишинде бул темада жемисли қәлем тербеткен Қырықбай Байниязов пенен Бауәтдин Алланиязовларды атап өтемиз.

Президентимиз И.А.Каримов Аллаяр Досназаровты қарақалпақ халқының әдалатлық хәм теңлик, азатлық, еркинлик ушын гүрескен дәу жүрекли қахарман перзентлериниң бири деп бахалады⁴.

Тарийхнамада Қарақалпақ автономиялы областы тарийхын толығырақ баянлаған мийнет Сабит Нуржановтың китабы болып табылады⁵. Китапта областьтағы партия хәм совет органлары

¹ Мухамедбердыев К.Б. Октябрь и воссоединение Каракалпакстана. — Нукус, 1977; Усы автор. Ленин и народы Хорезмского оазиса: Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. Нукус: «Каракалпакстан», 1982; Усы автор. История Хорезмской революции. — Ташкент, 1986.

² Камалов С., Қалниязов У. Уллы Октябрь хәм қарақалпақ мәмлекетлигиниң дүзилиуи. Нөкис, 1987.

³ Байниязов К. Таң жұлдызлары. Әжайып адамлардың өмири. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1989; Байниязов Аллаяр Досназаров. Нөкис: «Каракалпакстан», 1991; Кошанов Б.А. Аллаяр Досназаров миллетшил ме еди? // Арал 1993. № 1; Кошанов Б.А. Размножить как закрытое письмо. Информационный доклад А.Досназарова в ЦК РКП (б) // Вестник КО АН РУ. 1992. №3; Алланиязов Б. Аллаяр бас болды қарақалпаққа (А.Досназаровтың өмир жолынан). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1996; Махмудов М.М. Бархәт сиймолар. Катагон қурбонлари хақида лавхалар. — Тошкент: Ўзбекистон, 1991; «Шахстың тарийхтағы роли». А.Досназаровтың тууылғанына 110 жыл толыуына бағышланған респ. илимий конф. материаллары. — Нөкис, 2007.

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йули. Ташкент, «Ўзбекистон», 1992, 56 бет.

⁵ Нуржанов С.У. Каракалпакская автономная область: история и источники (1925—1932 гг.). — Автореф. дисс. канд. ист. наук. Нөкис, 1998; Усы автор. Каракалпакская автономная область: история в источниках. — Нөкис: «Илим», 2014.

конференциялары менен съездлери толық талқыланады, баспасөз материаллары пайдаланылады, архив құжаттары илимий айналысқа енгізіледі. Усы жаңа материалдардың облыста мемлекетшілікті қайта тиклеу, жер-суу реформасын өткеріу, ауыл хожалығын коллективлестіріуді сәулелендіріудегі орны белгіленеді.

Қарақалпақ автономиялы облысты кадрлар таярлау тарихын Рахимназар Базарбаев сәулелендірді¹.

Қазақстан тарихшы Жарбол Байназаров «Қазақстан құрамындағы Қарақалпақ автономиялық облысты (1924—1930)» темасында кандидаттық диссертация қорғады хәм илимий мақалалар жериялады².

4. Қарақалпақстан автономиялы республикасы тарихын изертлеу

Қарақалпақстандағы 1929-жылғы халық көтерілісі ақыбетінде Қарақалпақстанда үлкен саясий ұақыя жүзеге келді — 1930-жылы үлкемиз Россия Федерациясы құрамына тиккелей өтті.

1932-жылы автономиялы республика хәққында биринши китап басылып шықты³. Қарақалпақстан АССРы өндіріс күшлери хәм үлке хожалығы, мәдениетіне арналған пүткил аұқамлық конференция материалларының баспадан шығыуы тарихнамада үлкен ұақыя болды⁴. 1950-жыллардың ақырында Л.Розенштейн хәм С.Татыбаевлардың монографиялары баспадан шығады⁵.

¹ Базарбаев Р. Кадровая политика советской власти в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). — Нөкис: «Каракалпакстан», 2010; Усы автор. Из истории национально-государственного размежевания в Каракалпакстане // Научный мир Казахстана. 2010. №4; Усы автор. Из истории кадровой политики в Каракалпакстане 1920—1924 годов // «Общественные науки в Узбекистане». Ташкент. 2009. №1; Усы автор. История кадровой политики советской власти в Каракалпакстан (1917—1941 гг.). — Нөкис: «Билим», 2012.

² Байназаров Ж.А. Қазақстан құрамындағы Қарақалпақ Автономиялық облысты (1924-1930) //Қазақ тарихы. -2000. -№5. 59-65-бетлер; Усы автор. История становления Каракалпакской Автономной области в составе Казахской АССР (1924—1930 гг.). — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Алматы, 2006.

³ Московин Н. Каракалпакская АССР. — Москва, 1932.

⁴ Каракалпакия. Труды первой конференции по производительным силам Каракалпакской АССР. — Ленинград, 1934. 1-2 том.

⁵ Розенштейн Л.Ф. К вопросу образования ККАССР. — Нукус, 1957; Татыбаев С.У. К истории преобразования КАО в ККАССР. — Нөкис, 1959.

Т.Кулумбетов, А.Раджапов, Л.Ахунджанов, С.Нийетуллаев, Ж.Ниязовлар автономиялы республика юридикалық статусы, парламенти хәм хуқимети туұралы мийнетлер дөретти¹.

Қарақалпақстанның саясий турмысы, жәмийетлик шөлкемлер ис-хәрекеті тарихы Ж.Арзыханов, У.Калниязов, К.Наимовлардың кандидаттық диссертацияларында партия тарихы шенберінде сөз етиледи². Бул жасы үлкен тарихшылардың мийнетлерінде үлкен кемшиликлер бар екенін айтсақ болады, деген менен өз заманында бул ақсақал тарихшылар басқаша жаза алмайтуғынлығын да атап өтиұимиз керек.

С.Камалов Россия Федерациясы құрамында 1930—1936-жылы болғанында Қарақалпақстан автономиялы республикасы үлкен жетикенликлерге ерискенін, архив құжаттарын илимий айналысқа енгізілгенлігін атап өтті³.

Деген менен, ұатандарлық тарихнамада автономиялы республика тарихы бойынша толығырақ архив құжаттарын илимий айналысқа Аскар Джумашев енгізді⁴. Автономиялы республика халық

¹ Кулумбетов Т. Верховный Совет КАССР — высший орган государственной власти ККАССР. — Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Ташкент, 1962; Раджапов А. Создание и деятельность Совета Министров ККАССР. — Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Ташкент, 1965; Ахунджанов Л.М. Становление и развитие социалистической государственности в Каракалпакстане. 1978; Усы автор. Становление и развитие национальной государственности в Каракалпакстане. — Автореф. дисс. доктора юрид. наук. — Ташкент, 1993; Нийетуллаев С.Д. Совершенствование государственного строительства в Республике Каракалпакстан (опыт и проблемы). — Автореф. дисс. доктора юрид. наук. — Ташкент, 1994; Ниязова Ж. Создание и развитие КАССР в составе РСФСР (1924—1937). — Автореф. дисс. канд. юрид. наук. — Москва, 1985.

² Арзыханов Дж. Деятельность партийных организаций Каракалпакской АССР по коммунистическому воспитанию трудящихся в период между XX и XXII съездами КПСС. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Ташкент, 1964; Калниязов У. Борьба трудящихся Каракалпакской АССР за выполнение заданий семилетки, 1959—1965 гг. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Нукус, 1971; Наимов К. Руководство партийной организации Каракалпакских местными Советами в период дальнейшего развития социалистического общества, 1951—1958 гг. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 1975 хәм басқалар.

³ Камалов С.К. РСФСР хәм Қарақалпақстан. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1978; Камалов С.К., Германова В.В. Москва-Қарақалпақстан. История шефства Дзержинского района столицы над автономной республикой. Историко-публицистический очерк. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.

⁴ Джумашев А.М. История Каракалпакстана в правительственных документах, 1932—1942 гг. — Автореферат дисс. канд. ист. наук. — Нөкис, 1996.

комиссарлар кеңеси қурамы толық баян етилди, съездер жұжетлери айланысқа киргизилди, республика басшылары жөнинде мағлұматлар берилди, 1930-жылдың басларында Қазақстаннан посып келген казакларды жайластырыу, олардың аянышлы тәғдири жақсы баян етилди.

Қарақалпақстанның 1930—1936-жыллары Россия Федерациясы қурамында болғаны, 1937-жылдан баслап Өзбекистан қурамына өткенлиги салыстырмалы усыл менен Кууат Хакимниязовтың кандидатлық диссертациясында сәўлеленген¹. Бұрынғы илимпазлардың мийнетлеринен өзгешелиги, К.Хакимниязов 1930—1940-жыллардағы репрессия тарийхын қозғап өтеди.

Елимизде тоталитар тәртип, зулымлық өмир сүрген жылларда өзлеринин азаматлық ұазыйпасын орынлап, азатлық гүрес жолында миллий мәмлекетти қайта тиклеўге белсене қатнасқан, елим деп еңиренип шейиг болған ел перзентлеринин хызметлери хәм тәғдирлери жөнинде көплеген китаптар жарық көрди².

Бул илимий машқала бойынша дәслепки мақалалар 1956-жылы репрессияға ушырағанларды реабилитация (ақлау) процеси басланғаннан кейин пүткил Аўқам бойынша басланған еди. Лекин Қарақалпақстан көлеминде 1966-жыллары Аллаяр Досназаровты ақлау ушын гүрестен кейин ғана бул машқала бойынша мақалалар жазыу ең жайды.

Деген менен кешегі бұрынғы совет дүзими дәўиринде репрессияға ушыраған Аллаяр Досназаров, Қасым Әўезов, Көптілеу Нурмухаммедов хәм басқа ел азаматларының санаўлылары хаққында мақалалар баспадан шықты.

Өзбекистан ғарезсизликке ерискеннен, Қарақалпақстан суверен республика болғаннан кейин, тарийх илиминше бул илимий машқала С.Камалов, Б.Кошанов, Б.Алланиязов, Т.Алланиязов, Г.Даўлетова хәм

¹ Хакимниязов К.А. Қарақалпақстан в 1930-1941-е годы: исторический опыт и проблемы. -Автореферат дисс... канд. ист. наук. —Нөкис, 2002.

² Әбдимуратов Т. Репрессияға ушыраған уламалар: Салмен ийшан Камал улы, Пурхан ийшан Қайыпназар улы, Алланазар ахун Қосназар улы, Қалимбет ахун Отемурат улы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992; Жапаков Н. Қарақалпақстан Халық Комиссарлар советинин еки председатели// Жапаков Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлери. -Нөкис: «Билим», 1990. - 91-94 бетлер; Өтеўлиев О. хўжлан хәм хўким.- Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992; Пахратдинов А. Сөйленбеген тарийх.- Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996; Камалов С.К., Есбергенов Х. О государственной и общественной деятельности К.Нурмухаммедова // Вестник ККО АН РУз. 1993. №3;.

басқалардың китапларында хәм мақалаларында, кандидатлық хәм докторлық диссертацияларында изертлене баслады¹.

Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери, Өзбекистан Республикасы «Шохишлар хотираси» қайыркмлық қоры Қарақалпақстан бөлими баслығы, профессор Ш.Бабашев бул тема бойынша еки ири монографиясын баспадан шығарды².

Қарақалпақстанда бұрынғы совет дүзими жылларында репрессия тарийхын дәўирлеу елеге шекем дұрыс исленбей атыр. Бизин пикиримизше төмендеги репрессия жылларын айрықша атап өтиў орынлы болады:

1917—1920-жыллар: Убайдулла Бауеддинов (Хан Мақсым), Қутлымурат бий (Бала бий), Инаят болыс Ниязов, Ибрайым Адылов, Сейтназар Пирназаров хәм басқалар;

1920—1925-жыллар: Аллаяр Досназаров, Сейишхан Сәрсенбаев, Мендихожа Ибниаминов, Әбиў Қудабаев, Ибрайым Бекимбетов, Ержан Кожуров, Жума Аташев, Асан Әйтешов; Тажим Непесов, Өтенияз Бекимбетов, Файзулла Матқаримов, Қарабай Ерманов хәм басқалар;

1926—1930-жыллар: Абдижалил Исметуллаев, Асқар Урумбаев, Мәмбеткерим Беканов, Хожахмет Ерназаров, Оразымбет Айтешов,

¹ Камалов С.К. Қарақалпақлардың халық болып кәлиплесиўи хәм онын мәмлекетлигинин тарийхынан. Нөкис, 2001; Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории XX века // Вестник ККО АН РУз., Нукус, 1996. №2; Алланиязов Б. Аллаяр бас болды қарақалпаққа. Нөкис, 1996; Алланиязов Т.К. «Контрреволюция» в Казахстане: Чимбайский вариант. Алматы, 1999; Сарыбаев М.К. «Великий перелом» и трагедия дехканских хозяйств в Каракалпакии // Вестник ККО АН РУз. 2000. №6; Давлетова Г. Тахтакупырское восстание 1929 года. Автореф. Канд. Дисс. Нукус, 2002; Нуржанов С. Власть и каракалпацкое общество: анализ факторов и взаимоотношений // Вестник ККО АН РУз. 2001. №1-2; Кошанов Б.А. Время великих потрясений // «Вести Каракалпастана», 1997. 20 декабря; Кошанов Б.А. Аллаяр Досназаров миллетшил ме еди? // «Арал».1993. №1; Кошанов Б.А. Смутное десятилетие. Каракалпақстан в 1920—1930 гг. // «Вести Каракалпастана», 1997. 23 декабря; Кошанов Б. Хакимниязов К. 30-е годы в судьбах народов Каракалпастана // «Вести Каракалпастана», 2002. 19 марта; Ходжаниязов Г., Юсупов О. Каракалпақстандағы мухаддес орынлар. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994; Юсупов О. Абдижалил мақсым ямаса қарақалпақлардың сонғы ханынын тәғдири не болды? // «Еркин Каракалпақстан», 1992, 29-февраль; Юсупов О., Базарбаев Р.Ж. Қарақум ийшан медресесинин китаптары қайда? / «Еркин Каракалпақстан», 1993, 23-январь; Юсупов О. Қум өзек ийшандары // «Қарақалпақстан жаслары», 1992, 26-март.

² Бабашев Ш. Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий қурбаңлар (Тарийхымыздың жазылмаған бетлери). Нөкис, 2003; Бабашев Ш. Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары (Естелик китабы). Нөкис, 2007.

Нажим Ибрагимов, Пахраддин Мунайдаровлар, Сейдғалий Ағайдаров, Кәримберди Садуллаев, Инаят ийшан Бахаўатдинов, Халила ахун Атаўлиев, Пахратдин ийшан Мунайдаров, Тансық хожа Урумбаев, Кәримберди ахун Нуруллаев, Шынықул Аманбаев, Ахмед Бурнашев, Айтжан Нуралиев, Байнияз Матушев, Сейтжан Даўкеев, Жақсым Гуликеев, Атир Қурбанбаев хәм басқалар;

1930—1936-жыллар: Қасым Әүезов, Қазақбай Аллабергенев, Жақсымурат Жаналиев, Пирибег Төреев, Хәким Насуруллаев, Бекжан Таниев, Ж.Рахметуллаев, Хожан Абдихаликов, Х.Темирханов, П.Ишимбетов, К.Шахмуратов хәм басқалар;

1937—1938-жыллар: Ислам Алиев, Дәўлет Рзаев, Кәримберди Балтаев, Г.Ф.Квачев, Камилжан Алимов, З.Ж.Сарсенбаев, А.Куленов, Жумабай Қурбанов, Көптилеў Нурмухаммедов, А.Бекмуратов, А.Алимухаммедов, И.Исахаммедов, Т.Низаматдинов, С.Төреев, И.И. Данчик, Калимулла Бажанов, А. Пирназаров, С.Айтбаев, И.Бекбаулиев, Х.Якупов, О.Пилманов, С.Клычев, Б.Сеидрасулиев, П. Төреев, И.Мусаев, А. Айтешов, М. Жақсымуратов, С.Қарабаевлар, С.Нуржанов, А.Нигматуллаев, А.Ташенов, Ж.Қаллибек, П.Мусаев, Бавгагаев, Т.Таўманов, Атабаев, И.Имамназаров, И.Мамедалиев, В. Т. Валиулин, Ө.Ахмедов, Ачилов, Бекполатов, Абдалов, Ө.Аюбов, Сулайманов, П. Сунчалиев, Сейфулгабит Мажитов, Рахим Мажитов, Избасар Фазылов, Хожан Абдихалыков, Оразалы Қосекеев, Ибат Бекбаулиев, Амет бақсы Матназаров, Сейит Төреев, Жумамурат Жақсымуратов, Махмуд Қунназаров, Камал Төреев, Абдулла Бабажанов, Төренияз Айтешов, Халмурат бай Қурбанов, Шынықул бай Халекеев, Тажетдин ийшан Аймағамбетов, Төре ақсақал, Қәлли Тилеўмуратов хәм басқалар,

1941—1950-жыллар: Пиржан Сейтов, Мәтеке Жуманазаров, Наурыз Жапақов, Нәжим Даўқараев хәм басқалар.

Бұлар Қарақалпақстан Республикасының тарийхында, халықтың ядында терең из қалдырған ел ағалары болды. Олар қарақалпақ халқының хұрметине миясар, туўған елимиз тарийхының бетлеринде атлары алтын сыя менен жазылыўға миясар инсанлар еди.

Бул жасы үлкенлер жигирмаланшы жыллар — отызыншы жыллардың ақырында, екінши жер жүзилик урыс дәўиринде хәм урыстан соңғы қайта тиклеў жылларында Қарақалпақстанға басшылық еткен елимиздің ардаклы ақсақаллары болды. Олар қыйын шараятларда, Қарақалпақстанның гүлленип, раўажланыўы ушын хадал хызмет иследи, халықты аш-жалаңаш қылмай, елдің бирлигин сақлап турды.

Деген менен, бул илимий машқаланың көп қырлы хәм сырлы төреплери еле де изертленбей атырыпты. Атап айтқанда, 1937-жылы репрессияға ушыраған мәмлекетлик ғайраткерлердің қарақалпақ миллий мәмлекетлигин қайта тиклеў хәм раўажландырыў бойынша ис-хәрекеті, репрессия избе-излик барысы, аўыллардағы турмыс, ел басқарған азаматлар исми-шәриплери елеге шекем толық сәўлеленбеген хәм илимий машқала сыпатында қойылмаған.

Тарийхнамада бириншилерден болып, Қәллибек Камалов Пиржан Сейтов хаккында хакыйқатлықты жазды.

«Ел басқарыўдай оғада машақатлы, бийик мәртебели лаўазымның жүрмел атын тәғдир түрли адамлардың алдына тартады. Халықтың ядында, елдің тарийхында олардың бәри бирдей из қалдырып кете алмайды. Пиржан Сейтов, Мәтеке Жуманазаров, Наурыз Жапақовлар Қарақалпақстан Республикасының тарийхында, халықтың ядында терең из қалдырған ел ағалары болды. Олар қарақалпақ халқының уллы үш байтереги, туўған елимиз тарийхының бетлеринде атлары алтын сыя менен жазылыўға миясар инсанлар еди» — деп жазады Қ.Камалов!

«Хәммеге мәлим, — деп жазады Қ.Камалов, — бул дәўир кан төгиспе урыс себепли халық гүйзелiske ушырап, турмыс шараяты төменлеген, мәмлекетлик тәмийнат оғада аз болған машақатлы, аўыр жыллар еди. Мине усындай ўақытларда елге басшылық етиў, халықтың нанын таўып берип, тамағын тойдырыў мүшкил ис еди. Бул жылларда тапқанлар өгиз қос пенен, таппағанлар ешек қос пенен жер сүрип ямаса кетпенлеп егин еккен, қыста қазыўда жаптың ырашына тоң арқалап шығарып суў әкелип, шығыр менен жер суўарған.

Бул үш ақсақал усындай аўыр жылларда, қыйын шараятларда, Қарақалпақстанның гүлленип, раўажланыўы ушын хадал хызмет иследи, халықты аш-жалаңаш қылмай, елдің бирлигин сақлап турды. Заманластары ушын олар өрнек болды. Өкшелес қосшылары олардың ибратлы сөзлерин қунығып тынлады, олардан қарым-қатнас жасаўдың сырларын, миллий дәстүрлер менен үрип-әдетлерди кәстерлеўди үйренди».

Бүгинги жас әўлад Қәллибек Камаловтың «Ел хызметинде», Айназар Қунназаровтың «Жети асырым» еске түсириўлери арқалы,

¹ Камалов Қ. Ел хызметинде. Нәкис, 1995. 45 бет.

Камал Мәмбетовтың «Мәтеке Жуманазаров» очерки арқалы олардың атларын есити!

1950—1985-жыллардағы елимиз тарихын ел азаматлары искерлиги менен тығыз изертлеу зөрүрлигин академик С.Камалов пенен профессор Б.Кошанов айтып өтті².

Халқымыздың ардақты перзенти, мәмлекетлик ғайраткер, илимпаз хәм мәдениет искери, шайыр хәм жазыушы Наурыз Жапаковтың Қарақалпақстанды рауажландырыуда үлкен үлесі бар³.

Қәллибек Камаловтың айтыуынша ол хәр сөзин ойланып айтатуғын, салмақты, әлпайым, өзиниң билимине, күшине исенетуғын, сын-сымбаты келискен, арысландай айбатлы киши еди. Наурыз ағаның басқа ақсақаллардан өзгешелиги — ол Қарақалпақстанның келешек тәғдирин белгилейтуғын үлкен мәселелер ортаға қойылса, хәр қандай лауазымдағы адамның алдында да өз пикирин тайсалмай айта алатуғын батыл минезли, ержүрек киши еди.

С.Султанова өзиниң кандидатлық диссертациясында 1952-жылы 29-июлинде республика Министрлер Кеңеси баслығы Наурыз Жапаков хәм обкомның биринши хаткери Арзы Махмудовлар Өзбекистан хәкимети баслығы Нуриддин Мухитдинов хәм өзКП Орайлық комитети биринши хаткери Амин Ниязовқа «Бас Туркмен каналы тәсир етиу аймағындағы Қарақалпақстан АССРы өндирис кушлерин орналастыруу мәселесине» деген атамала хат жазып, онда пайтахтымызда текстиль комбинатын, жипек ийириу фабрикасын, нефтти қайта ислеу заводуң, химия-фармакология заводуң, супер-фосфат заводуң хәм көплеген санаат кәрханаларын салыу хәкқында батыл усынысларды алдыға қойды, — деп жазады⁴. Наурыз Жапаковтың пикиринше Бас Туркмен каналы басқармасы Нөкис қаласында жайласыуы керек еди.

¹ Мамбетов К. Мәтеке Жуманазаров. Нөкис. 1991.

² Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории XX века // Вестник ККО АН РУ, 1996.-№2.

³ Наурыз Жапаков. Еске түсириулер, илимий мийнетлери. Дүзиушилер - Т. Мәмбетниязов, Х.Сейитов, И.Курбанбаев, У.Жапакова. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.

⁴ Султанова С. Қарақалпақстан в 1946-1960: узловые проблемы истории. Автореферат канд. дисс. Нукус, 2001. — 12 бет.

5. Суверенли Қарақалпақстан республикасы тарихын жазыу маиқалалары

Суверенли Қарақалпақстан Республикасының Өзбекистан құрамында ғәрезсизликке ерисиу жолы, оның социаллық-экономикалық хәм рухый негизлерин анализ етиу, мәмлекетшиликтиң нышанлары болған байрақ, герб, гимн, конституциясының қабыл етилиуи хәм оның әхмийстин үйрениу тарихи илиминдеги актуаль ұазыйпалардың биринен болып табылады.

Өзбекистан Президенти И.А.Каримов 1990-жылы 1-декабрьде Нөкисте депутатлар хәм республика белсендилери менен ушырасты. И.А.Каримов Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенитетин қоллады. Ол өз сөзинде Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенитети көп миллетли республика халықларының буннан былай да социаллық хәм экономикалық рауажланыуына өзиниң унамлы тәсирин тийгизиуи кереклигин атап өтті.

Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенитети хәкқындағы Декларация (1990-жыл 14-декабрь) оның сиясий хәм тарихый шежиресине алтын хәришлер менен жазылады.

Қарақалпақстан юристлери ғәрезсизлик дәуиринде республиканың суверенли мәмлекет болғанын жаза баслады¹.

С.К.Камалов өз мийнетлеринде жаңа дәуирде қарақалпақлардың миллий мәмлекетшилиги жоқары басқышқа көтерилгенин атап өтті².

Тарихнамада Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенлигинин ең әхмийетли принциплери сәулеленген:

Қарақалпақстан республикасы дүзилген шәртнамалар тийқарында Өзбекистан республикасына ықтыярлы берилген үекиллерден тысқары өз аймағында мәмлекетлик хәкимиятқа толық ийе.

Қарақалпақстан республикасы өзиниң мәмлекетлик дүзилсин, хәкимшилик-аймақлық жактан бөлиниуин, мәмлекетлик хәкимият

¹ Нистуллаев С.Д. Перестройка и изменение статуса Каракалпакской АССР // Вестник ККФАН УзССР. — Нөкис, 1991. №1; Усы автор. Вопросы развития законодательства Республики Каракалпакстан. Нукус, «Қарақалпақстан», 1992; Усы автор. Государственное строительство в Республике Каракалпакстан. Нукус, «Қарақалпақстан», 1993; Усы автор. К истории разработки и принятия Конституции суверенного Каракалпакстана. Вестник, КК ОАН РУз, 1993, №3; Умарова К. Суверенитет Каракалпакстана: декларация и закон // Вестник КОАН РУз. — Нөкис, 1998. №2-3.

² Камалов С.К. Статус Республики Каракалпакстан в Конституции Республики Узбекистан // Вестник КО АН РУ. — Нукус, 1994. №1; Усы автор. Камалов С.К. Қарақалпақлардың халық болып қәлиптесиуи хәм оның мәмлекеттинин тарихынан. Нөкис, 2001.

хэм баскарыу уйымлары системасын, судты, арбитражды дүзиүди хэм прокурорлы баклауды шөлкөмлестириүди өзи белгилейди.

Қарақалпақстан Республикасының аймағында өз бийлигиндеги мәселелерди шешіуге келгенде Қарақалпақстан Республикасының конституциясы (тийкарғы нызамы) хэм нызамлары жоқарғы турады.

Қарақалпақстан Республикасының аймағы бир пүтин болып табылады, бөлінбейди, Қарақалпақстан халқының еркин тилегисиз өзгертилиуі мүмкин емес.

Қарақалпақстан Республикасы Өзбекистан Республикасының қурамынан шығыу хуқықына ийе.

Қарақалпақстан республикасы суверенли мәмлекет сыпатында пүткил халық пикирин сорау жүргизиу жолы менен билиу референдум жәриялау хуқықына ийе.

Қарақалпақстан Республикасының Өзбекистан қурамында ғәрезсизликке ерисиу жолы, суверенлик декларациясының қабыл етилиуі, суверенликтин сиясий, экономикалық хэм халық аралық кепилликтери, Қарақалпақстанның суверенлиги хэм оның тарийхый қырлары сол жыллардағы әхмийетли тарийхый хужжетлер П.Айтниязовтың «Қарақалпақстан Республикасы — суверенли мәмлекет» кітабында баян етилген.¹

Қарақалпақстан Республикасының туңғыш конституциясының қабыл етилиуі, оның ғәрезсиз демократиялық хуқықый мәмлекетти дүзиуде хэм хуқықый реформалардың ирге тасы сыпатында әхмийети хэм Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик нышанларының сиясий хэм тарийхый әхмийети ҳаққында С.Д.Нийетуллаевтың «Қарақалпақстан жаңа Конституциясының хуқықый тийкарлары хэм оның мәмлекетлик қурылысының айырым мәселелери» кітабында баҳалы мағлыұматлар топланған.²

Қарақалпақстан Республикасы мәмлекетлик ғайраткерлеринин еске түсириулеринин баспадан шыға баслауы тарийхнамада үлкен жаңалық болды.³

¹ Айтниязов П. Қарақалпақстан Республикасы — Суверенли мәмлекет. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

² Нийетуллаев С.Д. Қарақалпақстан жаңа конституциясының хуқықый тийкарлары хэм оның мәмлекетлик қурылысының айырым мәселелери. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994

³ Камалов К. Ел хызметинде. Еске түсириулер. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995; Қаниязов С. Алтын жағыс. Мемуар. — Нөкис: «Билим», 2006; Тожиев А. Хаётим халқима тегишли (Эссе). — Ташкент: «Voris», 2006.

«Қарақалпақстан жаңа тарийхы» кітабының үшінши бабында суверен республика тарийхы дәслепки мәртебе дәретиле баслады¹.

Усы кітаптың авторларының бири академик С.К.Камалов «Қарақалпақ халқының өзине тән бундай мәмлекетлик нышанлары (герб, гимн — Б.К.) Қарақалпақстан мәмлекетинин тарийхында бұрын болған емес», — деп жазады. Қарақалпақстан Республикасының статусы хеш қашан бүтингидей дәрежеге көтерилген емес. Суверенлик альу менен бул республика ғәрезсиз Өзбекистан Республикасының қурамындағы мәмлекет бола отырып, өз экономикасын, мәдениятин, илимин раўажландырыуға мүмкиншилигин алды. Соның менен бирге оның тәғдири, келешеги Өзбекистан Республикасы менен бұрынғы уақытларға қарағанда да тығыз байланысып кетти.

Б.А.Кошанов пенен Т.А.Аметов кітабында хэм мақалаларында бул тема терең изертлене баслады². Авторлар Қарақалпақстан ең жаңа тарийхын 1989-жылы Өзбекистан басшылығына И.А.Каримов келиуі менен тығыз байланыстырады. Авторлар Қарақалпақстан Республиканың мәмлекетлик суверенитети ҳаққындағы декларациясы мазмуну хэм әхмийетин талқылайды. Қарақалпақстан Республикасы конституциясын таярлау хэм қабыллау процесси үйрениледи. Ғәрезсизлик жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси искерлигинин раўажланыу басқышлары сәуленеди. Республикамызда сиясий-жәмийетлик турмыс терең үйрениледи.

Жуұмақ. XX әсирде қарақалпақ халқының өз миллий мәмлекетшилигин қайта тиклеу жолындағы түреси тарийхнамасын изертлей отырып, төмендеги жуұмаққа келеміз:

• Түркстан Республикасы Әмиудәрәя бөлиминин уәлаятқа айланыуы себептери, статусы, 1924-жылғы Орта Азияда болып өткен миллий-мәмлекетлик шегаралау дәуиринде турмысы, сиясий түреслер,

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдин екінши ярмынан XXI әсирге шекем. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.

² Кошанов Б.А., Аметов Т.А. Социально-экономическое положение Республики Каракалпакстан в первой половине 90-х годов XX века // Билим-образование. Алматы. 2010. №6; Усы авторлар. Обретение Каракалпакстаном независимости и суверенитета в составе Узбекистана // Вестник КО АН РУз. 2014. №3; Усы авторлар. О развитии политическо-правовых процессов в Каракалпакстана (на примере в 1989—1993 гг.) // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 2014. №3-4; Усы авторлар. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.

ел басшылары, Хорезм республикасы менен қарым-қатнасы терең изертленіуі керек.

• Араб графикасында жазылған Қазақ-Қарақалпақ автономиялы об­ласты басқаруы органлары құж­жет­ле­ри е­ле то­лы­ғы менен илимий ай­ла­нысқа түскен жоқ, мә­лекет­лик ғайраткерлердин өмір баяны, ис­кер­ли­ги, тәғ­ди­ри сәу­ле­лен­ген жоқ, олардын Әмиүдәр­ья об­ла­сты ис­кер­ле­ри менен бай­ла­ны­сы ашыл­ма­ды, об­ла­сты­тың халқы, мә­де­ния­ты, әскерий өмі­ри, Жунайыд­хан­ның 1924-жылы январь айындағы ат­ла­ны­сы дәу­и­рин­де­ги тур­мы­сы то­лық баян е­тил­ген жоқ.

• Хорезм республикасы курамында дүзілген Қазақ-Қарақалпақ автономиялы об­ла­сты тарийхы өзбек хәм қарақалпақ тил­ле­рин­де таяр­ла­нып ба­спа­дан шықса, мил­лет­ле­р ара қат­на­сық­лар, дос­лық­ты бе­к­кем­ле­уде үлкен роль атқарар еди.

• 1920—1924-жыл­ла­ры ав­то­номия үшін гүрес тарийхы үлкен мо­но­гра­фия тү­рин­де қарақалпақ тилинде таяр­ла­ны­уы керек.

• Автономия үшін гүрескен ел азамат­ла­ры өмір баяны, тәғ­ди­ри то­лық сәу­ле­лен­іуі зәрүр.

• Автономиялы об­ла­сты­тың халық хо­жалығы, мә­де­ния­ты, әскерий тур­мы­сы жө­нин­де кітап таяр­лау керек.

• Автономиялы об­ла­сты юридикалық ста­ту­сы жө­нин­де кітап­лар керек.

• 1932—1990-жыл­ла­рдағы ав­то­номиялы рес­пуб­лика тарийхы бір пү­тин болып жазылуы керек.

• Репрессиялар тарийхы тек ел азамат­ла­ры­ның аль­фа­вит бойынша ис­ми-шә­ри­пи, ал­ған ста­ты­сы менен шек­лен­е­ди. Репрессия тарийхы із­бе-із, тарийхый сә­не­ле­рге му­а­пық жазылса, жәмийет­ши­лік­те бул процесс бойынша тү­си­ник пай­да бо­ла­ды.

• Қарақалпақ халқының мил­лий мә­лекет­ши­ли­ги қә­ли­п­ле­сі­уі хәм рауаж­ла­ныу басқыш­ла­ры ака­де­мик С.К.Ка­ма­лов­тың киш­ке­не, ма­з­мун­лы кіта­бын­да баян е­тил­ди. Ке­ле­ше­кте, бул кітап­тың хәр бір бө­ли­ми бойынша үлкен мо­но­гра­фия­лар таяр­лау керек.

• Суверенли Қарақалпақ­стан Рес­пуб­ликасы тарийхы ен­ди терең изерт­ле­ни­ліп атырыпты. Жәхән тарийхы кон­те­к­стин­де гә­ре­сиз Өз­бек­и­стан курамындағы су­ве­рен Қарақалпақ­стан Рес­пуб­ликасы тарийхый тәж­и­рий­бе­си сырт ел­ле­р жур­на­ла­ры­нда сәу­ле­леніуі уақты кел­ди. Бундай мақалалар хәм кітап­лар жазыу дәу­ір та­ла­бы болып қалмақта.

4. XX ӘСІРДЕ ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ХӘМ МӘДЕНИЙ РАҰАЖЛАНЫҒЫ ТАРИЙХЫ ТАРИЙХНАМАСЫ

Реже:

1. Экономика тарийхы тарийхна­ма­сы.
2. Ауыл хо­жалығы тарийхы тарийхна­ма­сы.
3. Мә­де­ния­т хәм илим тарийхна­ма­сы.

Әдебиятлар:

1. Тарихшунос­лик ўқиш­ла­ри. Ташкент, 2010.
2. Очерки историографии Уз­бе­ки­стана в XX столетии. Ташкент, 2011.
3. Историческая наука в кон­те­к­сте ин­тел­лек­ту­аль­но­го раз­ви­тия Центральной Азии. Очерки историографии и исто­ч­ни­коведения. Ташкент, 2014.
4. Кошанов Б.А., Султанова С.К. Актуальные во­про­сы истории Карақалпақ­стана 1946—1960 годов // Вестник ККО АН РУ, 2000, №4.

Екинши жәхән урысы же­ни­сине қарақалпақ­стан­лы­лар­дың қосқан үле­сін изерт­леу­ші би­рин­ши илимпаз Ш.Бабашев бул тема бойынша 200 ден аслам мо­но­гра­фия, кітап­лар, ма­ка­ла­лар­ды ба­спа­дан шығарды¹. Бул тема бойынша К.Шари­пова хәм А.Панабер­ге­нов­ле­р мо­но­гра­фия­лар дө­ре­тті². Гә­ре­сиз­лик жыл­ла­ры К.Танир­бер­ге­но­ва екинши жәхән урысы жыл­ла­ры е­ли­миз халық-хо­жалығы тарийхын изерт­ле­ді³. Б.А.Кошанов хәм А.Ы.Ел­му­ра­то­ва­лар екинши жәхән урысы жыл­ла­ры халқымыздың со­ци­ал тур­мы­сы тарийхына итибар беріп,

¹ Ш.Бабашевтың тарийхнамаға қосқан үле­сі Б.А.Кошанов пенен Ә.Н.Дауқарасванын «Ученый энтузиаст. Краткий очерк научной, общественно-педагогической деятельности Ш.Бабашева» (Некис: «Қарақалпақстан», 1991) кітабында баян е­тил­ген.

² Шари­пова К. Қарақалпақ­стан партия шөл­ке­ми Ул­ды Ұтан­дар­лық урыс жыл­ла­рында. - Некис: «Қарақалпақ­стан», 1974; Панабер­ге­нов А. Де­я­тель­ность Карақалпақской партийной организации в развитии культуры в годы Великой Отечественной войны. - Некис: «Қарақалпақ­стан», 1977.

³ Танир­бер­ге­но­ва К. Экономика Карақалпақ­стана в годы Великой Отечественной войны. - Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 1992.

фронтта қурбан болған 34 мың жауынгерден басқа Қарақалпақстан аймағында 90 мыңнан астам адам ашлықтан, хәр қыйлы эпидемиялардан қурбан болғанлығын жазады¹.

Тарихнамада биринши мәртебе 1950-жыллардағы саясий мапазлардың ең ириси Бас Түркмен каналының қурылысы хаққында мағлұмат берилди. Бул канал Тақиятастан басланып, сол жағалық Қарақалпақстан, арка Түркменстан, Сарықамыс хәм Узбой аркалы Каспий теңизине барып тутасыуы тийис еди².

Бирак, бул канал қурылысы «қаржы шығыны көп хәм экономикалық пайдасы жок» деп табылып, 1953-жылы орай төрепинен биротала токтатылды, 1400 шақырым Қарақум каналы қазылды. Бас Түркмен каналы қурылысы екінши жер жүзилик урыста жеңип шыққан халықтың жарқын келешекке деген үмитин билдирер еди.

1951—1955-жыллары Арзы Махмудов, 1956—1963-жыллары Насыр Махмудовтың басшылық етиу усыллары К.Камаловтың еске түсириуінде жақсы баян етилген³.

Академик С.Камалов Қарақалпақстан халқының материаллық хәм социаллық жағдайы төмен болып, хәттеки Өзбекистанның ўәлаятлары менен салыстырғанда 30—40 жыл артта қалып келгенин жазады⁴.

Темир жол қурылысы тарихын К.Рахманов хәм М.Сейтимбетовлар терең изертледі⁵. 1955-жылы Чаржоў-Қоңырат темир жолы салынып питти, солай етип, болажақ Трансқарақалпақ автомобиль магистрларының тырнағы пайда болды.

¹ Кошанов Б.А., Елмуратова А.Ы. Уллы ўатандарлық урыс жыллары Қарақалпақстанда халық денсаўлығын сақлау хызметиниң тарихынан. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996.

² Кошанов Б.А., Султанова С.К. Актуальные вопросы истории Каракалпакстана 1946—1960 годов // Вестник ККО АН РУ, 2000, №4; Кошанов Б.А. Қарақалпақстан 40-йилларнинг иккинчи ярми - 80 йилларда// Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилити даврида. Ташкент: «Шарк», 2000. 512—526 б.; Султанова С. Карақалпақстан в 1946—1960 годах: узловые проблемы истории. Автореф. канд. дисс. Нөкис, 2001.

³ Камалов К. Ел хызметинде. Нөкис, 1995. 45-бет.

⁴ Камалов С.К. Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аральская катастрофа (1917-1990 гг.) // Вестник ККО АН РУ.-1999.-№6.

⁵ Сейтимбетов М. Карақалпақстанда темир жол қурылысының тарихынан. Нөкис. 1993.

Қарақалпақстанның Төрткүл хәм Нөкис қалаларының тарихы жазыла баслады¹.

Тарихшылардың дыққат орайында 70-жыллардағы хәм 80-жыллардың басындағы тубалаўшылық дәуиринде пайда болған унамсыз кубылыслар болды². «Тубалаўшылық» хаққында айта келип, «Қарақалпақстан жаңа тарихы» авторлары төмендегише жазады: 1984-жылдан баслап Қарақалпақстанда қыйын хәм қарама-қарсы процесслер жүз берди. Аграрлық хәм социаллық саясатта илимий-техникалық прогрессти иске асырыуға, аўыл-хожалығын жоқары қәнегели кадрлар менен тәмийнлеуға үлкен дыққат аўдарылды. Соның менен бирге, басқарыу тәртиниң кемшиликтери себебинен аўыл хожалығы раўажланыуының экономикалық кураллары эззи скени билинип қалды. Республикамызда 1975—1985-жыллар аралығында аўыл хожалығы өңдириси бир орында тубалаўшылық жағдайына түсти. Аўыл хожалығы раўажланыу бағдарламасын жобаластырыу хәм иске асырыуда демографиялық хәм экологиялық машқалалар есапқа алынбады. 1960—90-жыллары аўыл хожалығы, соның ишинде мал шарўашылығы экстенсивлик усыллар тийкарында раўажланды, интенсивлик раўажланыу жоллары пүткиллей нәзерден шығып қалды. Хүким сүрип турған тутым дийқанларға ис жүзинде жер ийеси болыуына мүмкиншилик бермеді, керисинше, олардың алдына түрли тосқынлықлар қойды³.

Қарақалпақстанның 1963 — 1984-жыллар ишинде экономикалық хәм мәдениет жақтан раўажланыуына областлық партия комитетиниң биринши хаткери болған Қ.Камаловтың үлкен үлес қосқанлығы тарихнамада бийкарланбайды.

¹ Камалов С., Кошанов А., Хожиев Г. Төрткүл — Қарақалпақстанның биринши пайтахты. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993; Қарақалпақстан Түрткүлден бошланды (Хикоялар, шеърлар, очерк ва лавхалар). - Нукус: «Қарақалпақстан», 1993; Кожажелдиев А. Славная летопись Турткуля. Нукус: «Қарақалпақстан», 1993; Кожажелдиев А.У. История города Турткуля: 1873—1941 гг. Автореф. дисс. канд. ист. наук.- Нукус, 1996; Қўчқоров Янгибой, Тўрткүл тарихи (хикоялар, хотиралар, бадиалар, манбалар).- Урганч: «Хоразм» нашриёти. 2006; Қарақалпақстан Республикасының пайтахты Нөкис қаласы: әйемти хәм наўқыран қала. — Ташкент, 2002; Есназарова З.Б. История города Нукуса периода независимости (1991—2005 гг.).- Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.

² Карақалпақстан АССР-ы тарихы. Нөкис. 1989. 278 бет.

³ Карақалпақстан жаңа тарихы. Нөкис, 2003. 319

1985-жылга келип Арал машкаласы тек Каракалпакстан, Ўзбекистан шараятында гана емес, ал пүткил аўқамлык шараятларда талкылана басланды¹.

«Пахта иси» бойынша 1980-жыллары тийкарсыз айыпланып 90 нан аслам республика хэм район, колхоз басшылары қамаққа алынды, солардың ишинде К.Камалов, Е.Айтмуратов, С.Каниязов, К.Нурымбетов, А.Раджапов, А.Примов хэм тағы басқалар бар еди².

1950—1985-жыллардағы жәмийетлик-сиясий турмыс тарийхнамада ғәресизликке ерискеннен кейин толық түрде сәўлелене баслады. Деген менен, «пахта иси» бойынша мағлыұматлар еле толықтылырыуы зәүрү. Сондай-ақ, елимиздин сиясий жетекшилері искерлиги бойынша монографиялар жазыуға кирисиўимиз керек.

Каракалпакстан тарийхнамасында ең көп изертленген темалардың бири — аўыл хожалығы тарийхы болып есапланады. К.Сарыбаев, Б.Шамамбетов, К.Молдахметов, К.Калимбетов, Арыс Төреев, А.Бекимбетов, У.Калниязовлар бул тараў бойынша қалем тербеткен алымлар қатарына киреди³.

К.Сарыбаевтың пикиринше 1950-жыллардағы Каракалпакстан аўыл хожалығын тутасы менен алғанда, ол хәр түрли тәжирийбелер майданына айланып, бирақ бул тәжирийбелерде каракалпак халқынын әсирлер даўамында қәлиплекен дийқаншылық дәстүрлері, республикамыздың географиялық хэм климатлық шараятлары есапқа алынбады. Дийқанлардың жеке хожалықлары шеклене баслады. 1956-

¹ Камалов С.К. Экологические аспекты проблемы (Аральского моря) «Вестник ККФАН Уз ССР, 1987, №2

² Илюхин В. Кабохат ёхуд... («Ўзбеклар иши» деган уйдирма хусусида). - Ташкент: «Ўзбекистон», 1992.

³ Бекимбетов А. Сельское хозяйство Каракалпакии в годы девятой пятилетки // Вестник ККФАН УзССР, 1975. №3; Калниязов У. Борьба трудящихся Каракалпакской АССР за выполнение заданий семилетки (1959—1965 гг.). Илим кандидаты автофераты. Нукус, 1971; Медетуллаев Ж. Каракалпакстанда ирригацияны раўажландырыудың экономикалық илажлары. - Нөкис, 1978; Молдахметов К. Подъем материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства Каракалпакской АССР в 1959—1965 годы // Вестник ККФАН УзССР, 1974. №4; Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана с конца XIX в. до наших дней. - Нөкис, 1995; Шамамбетов Б.Ш. Каракалпакстанның аўыл хожалығы, 1965—1985. - Нукус: «Каракалпакстан», 1992; Усы автор. Аграрное развитие Республики Каракалпакстан в 1965—1985 гг.: опыт и проблемы. - Нукус, 2015; Караманова Г. История аграрных отношений в Каракалпакстане (1917—1941 гг.). - Тарийх илимлері кандидаты авторефераты. Нөкис, 2009.

жылы колхозшы тек 15 сотых жерге, 1 сыйыр хэм 5—6 қойға ийе болған. Бундай сиясат дийқанлардың, пиллекешлердин, балыкшылардың мәпине жуўап бермеди¹.

Бурынғы совет дәўиринде ең арқа зонада жайласқан Каракалпакстанда пахта монополиясы хәўиж алғанын М.К.Сарыбаев жаңа архив хўжетлерин илимий айланысқа енгизиўи менен тастыйықлады².

С.Камаловтың пикиринше 1946—1960-жыллары ўәкилшилик институты бурынғыдан да бетер раўажланды. Мәкемелер хызметкерлерин ўәкил қылып хожалықларға бир неше айлап удайына жиберилиўи хеш қандай пайда алып келмеди. Бул жағдай кейинги ўақытлары да даўам ете берди³.

Орайдың тапсырмасына муўапық 1990-жылы мәмлекетке пахта тапсырыўу 420 мың тонна, салы 400 мың тонна болыуы керек еди. Бирақ, олар қағаз жүзинде қалды.

Каракалпакстан тарийхнамасында санаат, транспорт хэм байланыс тарийхы тараўы жана қәлиплекен атырған тараўға киреди⁴. Бул тараўды изертлеўшилер республикамыз санаатынын раўажланыуы пахташылықтың раўажланыуы менен тығыз байланыслы болғанығын атап өтеди.

¹ Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус. 1995. 134 бет.

² Сарыбаев М.К. Из истории хлопководства Каракалпакстана в конце XIX — начале XX века. — Ташкент: Изд. Национальной библ. Узбекистана им. А.Навои, 2006; Усы автор. Политика хлопковой монокультуры советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917 — 1990 гг.). — Ташкент: Изд. Национальной библ. Узбекистана им. А.Навои, 2006; Усы автор. Об экономических преобразованиях в хлопковом комплексе Республики Каракалпакстан (1991 — 2001 гг.) // Общественные науки в Узбекистане. - Ташкент, 2006. - №6; Усы автор. Репрессивная политика советской власти в Каракалпакии в период коллективизации. // Тошкент давлат юридик институты илмий-тадқиқотлар ахборотномаси. — Тошкент, 2006. - №6; Усы автор. Хлопковая политика советской власти в Каракалпакии в 1965 — 1985 гг. // Узбекистон тарихи. — Тошкент, 2008. - №1; Усы автор. Курс на закрепление однобокой хлопковой направленности сельского хозяйства Каракалпакстана в 1954 — 1958 гг. // Научный мир Казахстана. — Астана, 2008. - №2.

³ Камалов С. Ўәкиллик хакында ойлар // «Совет Каракалпакстаны», 1990. 21—17 октябрь

⁴ Медетуллаев Ж. Каракалпакстанда ирригацияны раўажландырыудың экономикалық илажлары. Нөкис, 1978; Рзаев К. Рыночные проблемы сельской экономики Каракалпакстана. Нукус, 1983; Сейтимбетов М. Каракалпакстанда темир жол курьылысынын тарийхынан. 1947—1972-жж. Нөкис: «Каракалпакстан». 1993; Сарыбаев А.К. Хлопкоочистительная и текстильная промышленность Каракалпакстана в 1980—1995 гг.: исторический опыт и проблемы возрождения национальной промышленности. - Ташкент, 2008.

Г. Шамамбетова екинши жер жүзилик урыстан кейинги халыктын социаллык аўхалын изерттеди¹. 1947-жылы акша реформасы жүргизилип, азық-аўқатларға хэм санаат товарларына берилген карточкалар тәртиби бийкар етилди, бирак бул илажлар дийқанларға тийисли болмады. 1950-жыллардағы аўыл хожалығындағы тәжирий-белер аўыл адамларының қалаларға топланыўына алып келди. Егер 1950-жылы Карақалпақстан колхозларында 42500 хожалық жасаған болса, 1953-жылдың ақырында аўылларда 41186 хожалық қалды.

Азық-аўқат санаатында 1960-жылы Мойнақ балық консерва комбинаты ең көп өнім 20,1 млн шәртли қуты балық консерва өндирип шығарды². Мойнақ комбинатының жыллық қуўаты 17,4 млнға тең, бирак 1975-жылдан баслап балық запаслары океан балықлары менен толықтырылып келди. Усы ўақыттан баслап балықшылық ишки көллерге көширилип, бурынғы атаклы балықшылар әсте-ақырын салы егиўге хэм мал шарўашылығына араласа баслады.

Карақалпақстан мәдениятының XX әсирдин екинши ярымында раўажланыўы тарийхы илимпазлардың ең көп шуғылланған тараўы экенин атап өтиўимиз керек³.

¹ Шамамбетова Г.Б. Социальная политика в Каракалпақстанс (1950—1985 гг.). Тарий илимлериниң кандидаты авторефераты. Нөкис, 2004. 12-бет.

² Уббаниязов Ж. Түслик Аралда балық аўлаўшылық хэм балық санаатын раўажландырыўдың гейпара мәселелери. Нөкис: ККМБ, 1961; Утемисов А. Быт и культура рыбаков побережья Южного Арала. Конец XIX — 60-е годы XX в. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Ташкент, 1971; Усы автор. Карақалпақстан балықшылары. — Нөкис: «Карақалпақстан», 1977.

³ Косымбетов И. По пути начертанному Коммунистической партией. Нукус, 1976; Панабергенев А. Партийная организация Каракалпакии в борьбе за осуществление культурной революции. 1924-1941 г. Нукус-Самарканд, 1969; Урумбасев Ж. Очерки истории школ Каракалпақстана. Нукус, 1973; Муратова П. Каракалпақстанда интеллигенция кадрларын таярлау. Нөкис, Карақалпақстан, 1992; Уразбаева Р. Из истории высшего и среднего специального образования в Каракалпақстане. Нукус, 1994; Айтмуратов Ж. Развитие культуры Каракалпақстана в 70-90-е годы XX века. — Нукус: «Билим», 1997; Ахметшин Р.Ш. Культурно просветительные учреждения Каракалпақстана (второй половине 40-50-х годов). Илим кандидаты автофераты. Нукус, 1996; Джанабаев Р. К. Культурное строительство в Каракалпақстане (1961—1977 гг.). Илим кандидаты автофераты. Москва, 1985; Закиров Б. Профессионально-техническое образование Советской Каракалпакии в братской семье народов. Ташкент, 1985; Калбаева Р.Ш. Женщины Советской Каракалпакии в коммунистическом строительстве. Нукус: Каракалпақия, 1972; Кетебаева Б. Қуяшлы Карақалпақстан хаял-қызлары. Нөкис: «Карақалпақстан», 1975; Мадреимов Т. История возникновения и развития средств массовой информации Каракалпақстана в 1930-1990 гг. (Радиовещание и телевидение). Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Нукус, 1997; Палуаниязов П. К. История музыкальной культуры

Билимлендириў тарийхы тараўында М.А.Қарлыбаевтың 1917-жылға шекем халқымыз саўатлылығы дәрежеси 0,02 пайыз болды деген совет тарийхнамасы пикирин бийкарлаўы үлкен жаңалық болды¹.

Ғәрезсизлик жылларында халқымыздың дәстүрий хожалық жүритиўи тарийхы этнология илими көз-қарасынан Р.Баллиева тәрәпинен терең изертлене баслады².

Карақалпақстан тарийхнамасында илим тараўының тарийхнамасын жаратқан алым академик С.Камалов болып есапланады³.

Карақалпақстан алымларының өмири хэм дәретиўшилиқ жолын сәўлелендирген биографиялық очерклердин орны үлкен. И.Жаббаровтың «Илимге бағышланған өмир» (С.П.Толстовтың туўылғанының 80 жыллығына арналған), А.Төреевтин «Янгибай Досумов», Ә.Қошановтың «Сабир Камалов», Байниязов К. «Академик Марат Коптлеў улы Нурмухаммедов», Б.Қошановтың «Ученый энтузиаст» (Ш.Бабашев) хаққындағы китаплары хэм басқалар буған мысал бола алады.

Карақалпақстана (1925—1950 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Нукус, 2003; Отениязов К. Ойларыма өзеклес өмирим. Мемуар. Ташкент: «Академия», 2001

¹ Қарлыбаев М.А. Медресе в Каракалпакии XIX — начала XX веков. — Нукус: «Билим», 2002.

² Баллиева Р. Традиционное природопользование Каракалпакии. — Нукус: «Каракалпақстан», 1996; Усы автор. Этнокультурные особенности природопользования народов Приаралья (в конце XIX и начале XX века). — М., 2003; Усы автор. Проблемы природопользования в Каракалпакии в советский период и их последствия // Материалы научной конференции «Ломоносовские чтения // 2002; Усы автор. Этнокультурные аспекты экологических проблем Приаралья // Актуальные проблемы современной науки. — №1. — М., 2002; Усы автор. Экологический кризис и проблемы изучения традиционного природопользования // Узбекистон география жамяти ахбороти. — Ташкент, 2008. 31-том.

³ Камалов С. К. Расцвет науки Каракалпакии // Вестник ККФАН УзССР, 1964. №3. 3—8 бетлер; Камалов С.К., О развитии исторической науки в Советской Каракалпакии // Общественные науки в Узбекистане. 1967. №11. 39—43 бб; Камалов С. Развитие общественных наук в Каракалпақской АССР // Общественные науки в Узбекистане. 1973. №1. 20—29 бетлер.

5. ҒӘРЕЗСИЗЛИК ДӘҰИРИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ СИАСИЙ, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ХӘМ МӘДЕНИЙ РАҰАЖЛАНЫҰЫ ТАРИЙХЫ ТАРИЙХНАМАСЫ

Реже:

1. Қарақалпақстанда тарийх илиминин раўажланыуында жана басқыш.
2. Тарийх илиминин заманагөй темаларынын изертлениуи.
3. Тарийх илими келешеги.

Әдебиятлар:

1. Кошанов Б.А. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе: обретения и проблемы// Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии (очерки историографии и источниковедения). Ташкент, 2014. С. 55—59

2. Кошанов Б.А. Новейшая история Каракалпакстана: историки, исследования, проблемы//Актуальные вопросы строительства независимой государственности и демократического общества в исследованиях по новейшей истории Узбекистана. Ташкент, 2014.

3. Кошанов Б.А. Современная историография новейшей истории Республики Каракалпакстан //Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Тошкент, 2015. С. 218—223.

Өзбекистан Президенти И.А.Каримов 1997-жыл 17-июльде болып өткен биринши шақырық Қарақалпақстан Республикасы Жоқары Кеңесинин он екінши сессиясында шығып сөйлеген сөзінде «Ғәрезсизликке байланыслы қарақалпақ халқы көплеген руўхый байлықларын қайта тиклеу мүмкиншилтигине ийе болды. Ғәрезсизлик миллий мәдениятты хәм руўхыйлықты тастыйықлау қарақалпақ халқының классик шайыры Бердақтың, Әжинияздың дәретиўшилиик мийрасын толық қайта тиклеу, олардың жарқын естелигин мәңгилик етиў ушын жол ашты» деп көрсеткениндей Қарақалпақстан Республикасы халқы ең қыйын жағдайларда да өзинин руўхый байлығын жоқары баҳалады¹.

¹ Каримов И.А. Жанаша ойлау — дәуір талабы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. -3-бет.

1991-жылы Өзбекистан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан Филиалындағы Н.Дәуқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институты Тарийх, археология хәм этнография институты хәм Н.Дәуқараев атындағы Тил хәм әдебият институты болып еките бөлинип, бұрынғы бир институттың орнына еки илимий институт пайда болды. Бул илимпазларьмызға қарақалпақ халқының тарийхын, тилин хәм әдебиятын изертлеу жұмысларын тереңнен хәм кең түрде изертлеуге үлкен жол ашып берди.

Бүгинги күни Қарақалпақстандағы илим докторларының саны 65 ке жеткен, соның 60 проценттен асламы, 600 ден аслам илим кандидатларының 40 проценти ғәрезсизлик дәуиринде илимий дәрежеге ийе болды¹.

Өзбекистан Республикасының Президенти И.А.Каримовтың шығып сөйлеулеринде академиклер Сабыр Камалов, Чаржаў Абдиров, Турсынбай Ещанов, Жуманазар Базарбаев сыяқлы ири қарақалпақ илимпазлары Өзбекистан илиминин раўажланыуы ушын салмақты үлес косты деп баҳалауы барлық Қарақалпақстан илимпазларының илимге қосқан үлеслерине тийисли болып есапланады.

Совет заманында Өзбекистан Илимлер Академиясына ҳақыйқық ағза (академик) болып С.Камалов (1979), Ч.Абдиров (1989), хабаршы-ағзалар болып Ж.Базарбаев (1989) хәм А.Бахиев (1989) сайланған болса, 1994-жылы Х.Хамидов хабаршы-ағза болып, 1995-жылы Т.Ещанов хәм А.Дәўлетовлер академик болып сайланды. 2000-жылдың май айында Өзбекистан Республикасының Илимлер Академиясының улыўма жыйналысында Академияның хабаршы-ағзалары: Ж.Базарбаев, А.Бахиев, Х.Хамидовлар академик болып сайланды.

1997-жылы 10-12-сентябрь күнлери Нөкис қаласында қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықларының фольклорын изертлеу мәселелерине арналған халық аралық илимий-теориялық конференцияның өткерилиуи, БМШ ның Орайлық Азия ўәкили Халид Маликтин, Кипрдан, Туркия, Азербайжан, Башкирия хәм пүткил Орайлық Азия халықлары әдебияты ўәкиллеринин катнасыуы бүгинги қарақалпақ әдебиятын түркий халықлар дуньясына танытты.

1998-жылы «Әдептаныў» китабы ушын Ж.Базарбаев хәм К.Дәўлетоваларға, 2002-жылы академик С.Камаловқа «Қарақалпақлар-

¹ Ещанов Т.Б. Наука Каракалпакстана в новом тысячелетии // «Вести Каракалпакстана». -Нөкис, 2001. 21-января.

дын халық болып кәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигинин тарийхынан» китабы ушын Қарақалпақстан Республикасының Бсрдак атындағы мәмлекетлик сыйлығы берилди.

1994-жылы Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бәлими тарийх, археология хәм этнография институты жаңында ашылған кәнигелестирилген Кеңеси К.015.30.01. тарийх илимлери кандидаты илимий дәрежесин алыу ушын 07.00.01 кәнигеликлери ушын - Өзбекистан тарийхы. Бул Қарақалпақстан хәм Хорезм областлары жаңа илимий проектлер хәм кадрлар таярлау да үлкен қәдемлердин бири болды. Усы күнге шекемги 55 кандидатлық диссертация жұмыслары қорғалды. Ұатан тарийхы бойынша - 41; археология бойынша - 7; этнология бойынша - 7 кандидатлық диссертациялары жақланды.

1996-жылдын 16-декабринде Өзбекистан Республикасы Министрлер Кабинетинин «Өзбекистанның жаңа тарийхын таярлау хәм баспадан шығаруу ҳаққында» 445-санлы қарары, 1997-жылдын 24-февралында Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесинин 45/2 санлы «Қарақалпақстанның жаңа тарийхын таярлау хәм баспадан шығаруу ҳаққында» қарары қабыл етилди.

Қарақалпақстан тарийхшылары академик С.К.Камалов, профессорлар К.С.Сарыбаев хәм Б.А.Кошановлар «Өзбекистанның жаңа тарийхын» жазууға белсене қатнасты¹.

«Қарақалпақстанның жаңа тарийхы» китабы суверенлик хәм ғәрезсизлик дәуирин өз ишине алған Қарақалпақстан тарийхшыларының биринши мийнети болып есапланады². Авторлар жәмәәти бул мийнетте «усы үлкен жұмыстың басланыуында халықтың хақыйқый тарийхын қайта тиклеу, дүнья цивилизациясында орнын хәм ролин ашып бериуин» жазууы менен бақаланды. Бул жерде авторлардың үлкен мийнетлери арқасында бурын купыя сакланған хужжетлер хәм фактлер жәрияланған материалымызда жаңалык болды. Китаптың айрықша әхмийети, авторлардың идеясы — дүнья көз қарасларын жаңа дәуирде шығаруу болып есапланады. Жаңа тарийх дәуирлеринде хәр түрли машқалаларды көтерген жарытқан монографиялар, излениушилердин көп мийнетлери арқасында топланды. Усылай етип, Қарақалпақстанның тарийх илиминин рауажланууы белгили бир жуумаққа келди.

¹ Өзбекистоннинг янги тарихи. 1-3-китоб. — Ташкент: «Шарк», 2000

² Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдин екнши ярымынан XXI әсирге шекем. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.

Китапта Қарақалпақстанның ең жаңа тарийхына тийисли бир канша концептуал мәселелери жарытылған. XIX әсирдин екнши ярымы XXI әсир басларындағы ұатан тарийхының машқалалары терең талқыланды. Бул жұмыстың идея-методологиялық көз-қарасларын салыстырып истин нәтийжеси, тарийхий концепция хәм фактлердин шеберлик пенен үйренилип жәрияланууы, республиканың суверенликке ерисиу басқышында ұатан тарийхына терең түсинип баха берилди.

Қарақалпақлардың халық болып кәлиплесіуі хәм миллий мәмлекетшилиги басқышларын изертлеген С.К.Камаловтың китабы оғала әхмийетли методологиялық характердеги мийнет болды¹. Автордың пикиринше, хәзирги заманда тийкарғы машқалалардан саналған, қарақалпақ этносының келип шығууы хәм мәмлекетшилигинин кәлиплесіуі дереклерин табуу болып табылады. Соның менен бирге, автор суверенли Қарақалпақстанның хәзирги заман тарийхы бойынша да пайдалы мәсләхәтлерин береді.

Қарақалпақстанның хәзирги заман тарийхы хәм мәдениаты бойынша илимий мийнетлер дәретіуде академик Ж.Б.Базарбаев белсендилек көрсетпекте².

Ғәрезсизлик дәуиринде хәял-қызлар мәселери тарийхы бойынша Я.А.Абдуллаеваның монографиясы жарык көрди³.

Пахта монополиясын сапластыруу бойынша Өзбекистан хәм Қарақалпақстанда 1990-жыллардың басындағы илажларды түсиніуде М.К.Сарыбаевтың монографиясы үлкен әхмийетке ийе⁴.

¹ Камалов С. К. Қарақалпақлардың халық болып кәлиплесіуі хәм мәмлекетлиги тарийхынан. Нөкис, 2001.

² Базарбаев Ж. Миллий идея — бизин идеямыз. - Нөкис: «Билим», 2003; Усы автор. Әдиули ел ағасы, пидайы инсан (К.Камалов ҳаққында). - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2006; Усы автор. Даналығы гәзаллықка уласқан шайыр (И.Юсупов ҳаққында). - Нөкис: «Билим», 2008; Усы автор. Рууҳиятымыз маржанлары ямаса үлгили ел үлкенин, көрегенли ел өткенин кәстерлейди. - Нөкис: «Қарақалпақстан», Усы автор. Миллий идея — жол көрсетиуши жулдыз. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011. Академик Ж.Б.Базарбаевтың илимий мийрасы жөнинде А.Пазыловтың «Даналыққа елтиуши — пидайы алым» (Нөкис: «Билим», 2013) китабында берилген.

³ Абдуллаева Я.А. Қарақалпағистон хотин-қизлари: Кеча ва бугун. XIX асринг охири ва XX аср. — Тошкент: «Ijod dunyosi», 2004.

⁴ Сарыбаев М.К. Политика хлопковой монокультуры советской власти в Каракалпақстане и ее последствия (1917—1990 гг.). — Ташкент: Изд-во Нац. Биб-ки Узб. Им. А.Навои, 2008.

Үлкемизде халық билимлендириуи тарийхынын 150-жыллык тарийхы Р. Дж. Уразбаеванын монографиясында сәулеленди¹.

Қарақалпақстанның хәзирги дәуир санааты тарийхы бойынша А. К. Сарыбаев, фермер-дийкан хәрекеті тарийхы бойынша Б. Б. Утемуратов, Арал апатшылығы тарийхы бойынша Б. М. Бекимбетовлар кандидатлық диссертация қорғады².

Ж. Айтмуратов хәм Л. Уразовалар еки дәуир кесиспесинде Қарақалпақстан мәденияты тарийхы, А. Калилаев орта билимлендириудің тарийхы, дене тәрбиясы хәм спорт тарийхы бойынша Б. Мамбетов, К. Алламбергенов медицина тарийхы бойынша кандидатлық диссертациялар қорғады³.

Б. А. Кошанов хәм Г. И. Хожаметова Қарақалпақстан музыка мәденияты тарийхы бойынша монография жазды⁴.

Қарақалпақстанда илим-изертлеу жұмыслары тарийхы бойынша Р. Базарбаев, Қарақалпақстан алымларының илимий журналлары тарийхы бойынша Эльмира Алейникова, этнография илими тарийхы бойынша З. Курбановалар кандидатлық диссертация қорғады⁵.

¹ Уразбаева Р. Дж. История образования в Каракалпакистане (последняя четверть XIX – начало XXI вв.). – Ташкент: «Yangi nashr», 2011.

² Бекимбетов Б. М. История общественно-политического движения за спасение Аральского моря (1960–1990-е гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2006; Сарыбаев А. К. Хлопкоочистительная и текстильная промышленность Каракалпакистана в 1980–1995 гг.: исторический опыт и проблемы возрождения национальной промышленности. – Ташкент, 2008; Утемуратов Б. Б. Дехканские (фермерские) хозяйства Республики Каракалпакистан: история возрождения и развития (1917–1996 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 1999.

³ Айтмуратов Ж. Культура Каракалпакистана в 70–90-е годы: общее состояние и тенденции развития. – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 1997; Калилаев А. История развития среднеспециального образования в Каракалпакистане (1925–2000 гг.) (на примере Ходжейлинского педагогического училища). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2003; Мамбетов Б. Ж. Традиции физической культуры и спорта Каракалпакистана и проблемы возрождения, XX-й век. – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2005; Уразова Л. К. История возрождения национальной культуры Каракалпакистана (1985–2005 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 2009; Алламбергенов К. История организации профилактики чумы в Каракалпакистане в XX веке. – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нөкис, 2001.

⁴ Кошанов Б. А., Хожаметова Г. И. Музыкальная культура Каракалпакистана в 1950–2005 годы. – Нөкис: «Билим», 2007.

⁵ Базарбаев Р. Ж. История формирования научного центра Каракалпакистана (1925–1997 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 1999; Алейникова Э. Л. История становления и развития научной периодики Республики Каракалпакистан (1959–1998 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нөкис, 1999; Курбанова З. И. Становление и развитие этнографической науки в Каракалпакистане (1920–2000 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нөкис, 2006.

Деген менен, суверенли Қарақалпақстан Республикасының ең жаңа тарийхы бойынша дәслепки очерклерди Б. А. Кошанов хәм Т. А. Аметов жаратты¹. Очерклерде елимиз сиясий турмысы, Арал апатшылығы, экономикадағы реформалар, социаллық турмыстағы өзгерислер Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси архиви, газеталар, статистикалық мағлұматлар негизинде сәулеленди.

Хәзирги дәуирде республикамызда тарийх бойынша академик С. К. Камалов, философия бойынша академик Дж. Б. Базарбаев, қарақалпақ филологиясы бойынша академиклер М. К. Нурмухамедов, А. Д. Даулетов, Х. Х. Хамидов, профессорлар К. А. Аымбетов, Н. Д. Давқараев, И. Т. Сагитов, Д. С. Насыров, экология хәм биология бойынша академиклер Ч. А. Абдиров, Т. Б. Ешанов, А. Бахиевлардың илимий мектеплери ислеп турыпты.

Қарақалпақстан илими тарийхнамасында хәр бир тарау тарийхын жаратыу заманагөй ұазыйпалар қатарына киреди. Мысалы, тәбийй пәнлер раўажланыуы тарийхы жаратылмаған. Сондай-ақ, физика, философия, химия илимлериниң Қарақалпақстан мектеплери дүзилди, тарийхнамада бул процесс өз сәулелениуин тапшады деп ойлаймыз.

Өзбекистан ең жаңа тарийхы бойынша оқыу-методикалық, илимий хәм үгит-нәсият әдебиятларды үйрениу, таярлау хәм баспадан шығарыу барысында илимий, мәдений, тәлим шөлкемлери жұмысларын жетилистириу мақсетинде Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2012-жылы ПК-1694-санлы «Өзбекистан Республикасы жоқары хәм орта арнаўлы тәлим министрлиги жанында Өзбекистанның ең жаңа тарийхы бойынша жәмәәтлик кеңесин дүзиу ҳақкында» қарары қабыл етилди. Қарарда өзбек халқының тарийхый өтмиши хәм бунгинги күнине баха берийде бир тәрепме катнаста болыу, догматизмге жол қойылмау; оқыу-методикалық, илимий әдебиятларды экспертизадан өткерий; базар экономикасын қәлиплестириудің «өзбек модели»ниң мазмунын көрсетип берий белгиленди.

¹ Кошанов Б. А., Аметов Т. А. Социально-экономическое положение Республики Каракалпакистан в первой половине 90-х годов XX века // Билим-образование. Алматы. 2010. №6; Усы авторлар. Обретение Каракалпакистаном независимости и суверенитета в составе Узбекистана // Вестник КО АН РУз. 2014. №3; Усы авторлар. О развитии политическо-правовых процессов Каракалпакистана (на примере в 1989-1993 гг.) // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 2014. №3-4; Усы авторлар. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакистан. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.

Бул ўазыйпаны шешиўде өзиниң илимий-методологиялық үлгисин Президентимиз И.А.Каримов «Ўзбекистон мустақилликға эришиш остоносида» (Ташкент, 2011), «Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш — энг олий саодатдир» (Ташкент, 2015) атамдағы китапларында көрсетип берди.

Ўзбекистан ҳам Қарақалпақстанның ең жаңа тарийхы тарийх илиминде жаңа бағдарлардың бири болып есапланады. Бул бағдар өзиниң жаңа илимий жаналықлары менен методологиялық хәм оқыў-методикалық тәмийинлениўи менен алып барылады. Усы бослықты қысқа дәуир ишинде толтырыўымыз керек болады. Ең жаңа тарийх илимиздин ғәрезсизликке ерисиўи хәм жаңа мәмлекеттиң дүзилиўи тарийхы болып есапланады.

Ўзбекистан Республикасының мәмлекетлик ғәрезсизлигин қолға киргизиўи хәм Қарақалпақстан Республикасының суверенитетине ерисиўи менен илимиз тарийхында жаңа дәуир басланды. Ғәрезсизлик халқымызға өз журтында ҳақыйқый мәнисинде еркин сезиниўине, миллий мәденияттын, үрп-әдет дәстүрлерин, кадриятларын қайта тиклеўге имканият жаратып берди.

Ҳақыйқатында да, халқымыздың миллий өзлигин анлаўи барысында оның ҳақыйқый тарийхын, муқаддес кәдриятларын, ата-бабаларымыздың мийрасларын билиўге қызығыўшылығы күшейди.

Өзликти анлаў, ең алды менен өтмишти үйрениўден, тарийхқа зәрүрлик сезиўден басланады. Ҳақыйқатында да, өзин аңлап атырған, өзин түсинип атырған хәр бир адам қандай шаңарақта дүньяға келгени, өз әўладларының кимлер болғанын, ата-бабалары нелер менен шуғылланғанын хәм қандай өмир сүргенин ойлап, билип алыўға хәркет етеди. Олардың пазыйлетлери хәм мийраслары менен мактанып жасайды.

Биз өтмишти тиклеў, тарийхый ҳақыйқатлықты өз орнына қойыў арқалы дүньяға көз-қарасымызды, пикирлеўимизди байытамыз, усы арқалы демократиялық, пуқаралық, еркин жәмийетти жаңалаймыз.

Биз Ұатанымыз тарийхы хәм халықтың өтмишин үйрениў арқалы бүгинги күни өзимиздин жуўапкершилиқ сезимлеримизди қәлип-лестиремиз. Раўажланыўдың жаңа дәуири босағасында турғанымызды хәм халқымыздың уллы келешегине тийкар салыўға жуўапкер екенлигимизди, қатнасығымыздың бар екенлигин түсине баслаймыз.

Жуўмақ. Ғәрезсизлик дәуириндеги Қарақалпақстан тарийхын жаратыўда алдымызда төмендегидей ўазыйпалар турыпты:

- аграр қатнасықларда әмелге асырылып атырған реформалар, республикамыздың аўыллары хәм қалаларының социаллық-экономикалық раўажланыўы, аўыллардың көркиниң өзгериўи, демография тарийхы бойынша мийнетлер жетерли емес;

- мәмлекетимиздин социаллық тараўларда, жәмийетти сиясий реформалаўда, демократиялық реформаларды тереңлестириўде, динлер ара хәм миллетлер ара қатнасықларды раўажландырыўда ерисилген тарийхый өзгерислер ең жаңа тарийхымыздың тийкарғы темалары болыўы керек;

- интернет тармағында «Қарақалпақстанның ең жаңа тарийхы» на байланыслы материаллар берилиўи тийис.

- Қарақалпақстанның ең жаңа тарийхы жылнамасын ислеп шығып, баспадан шығарыў керек.

Ўзбекистан Республикасы Президенти И.А.Каримовтың «Тарийхый хотирасиз келажак йўк» және «Жоқары мәнәўият — жеңилмес күш» мийнетлериндеги ана Ұатан тарийхына жаңаша көз-қарасты қәлип-лестириў ҳаққында пикирлеринен келип шығып, тарийх пәни ашдында турған тийкарғы ўазыйпалар төмендегилерден ибарат деп есаплаймыз:

- кәниге кадрларға терең миллий хәм улыўма инсаный, тарийхый, идеялық, сиясий, илимий-теориялық дүньяға көз-қарасты синдириў, усы мақсет жолында тарийх илимин кең үйретиў зәрүр.

- инсанда миллий ой-пикир, мактаныш хәм өзликти, миллий хўждан хәм улыўма инсаный баркамаллықты тәрбиялаў;

- Ұатанпарўарлық хәм әскерий ерликти, Ұатанға садықлықты тәрбиялаў.

- миллий хәм тарийхый кәдриятларды асырап-абайлаў руўхын синдириў, оларда жоқары психологиялық пазыйлетлерди тәрбиялаў;

- Ұатан хәм халық, миллет, ата-ана, перзент, тәбият хәм жәмийет ашдындағы муқаддес ўазыйпаларын терең сезиў хәм оларға садықлық руўда тәрбиялаў.

Тарийхшы алымларымыздың күш-ғайратлары менен тарийхымыздың көплеген оғада әхмийетли бетлери жаңадан ашылды, өтмишимизди анлаў ўазыйпалары улыўма алғанда жуўмақланды.

Хәзир болса тийкарғы ўазыйпа, — елимиз басшысы И. А. Каримовтың сөзлери менен айтқанда, тарийхый изертлеўлерди илимий тәрептен қалыс хәм хадал әмелге асырыўдан ибарат!

¹ Каримов И. А. Өзбекистан ХХI әсир босағасында: қәуипсизликке қәуип, турақлық шәртлери хәм раўажланыў кепилликлери. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1998. - 137 бет

ЖУЎМАҚЛАЎ

XX әсир хәм XXI әсир биринши он жыллығында Қарақалпақстан тарийхнамасы үлкен жетискенликлерге еристи.

Бириншиден, миллий профессиональ тарийхшы кадрлар — илим докторлары жетисип шықты. Янгибай Досумов, Сабыр Камалов, Суйиниш Татыбаев, Рзамбет Қосбергенов, Файып Непесов, Қақажан Мухамедбердиев, Бердамбет Шамамбетов усаған илим докторлары ен жана дәуир тарийхнамасына тийкар салды. Олардың инабатлы ислерин хәзирги уақытлары Бахыт Кошанов, Раушан Оразбаева, Роза Баллыева, Яхшпбека Абдуллаева, Маман Сарыбаевлар дауам етпекте.

Екиншиден, 1963-жылдан баслап Қарақалпақстан тарийхы үлкен фундаменталь монографиялар сыпатында баян етиле басланды. Бурынғы совет заманында жазылған «Очерки истории Каракалпакской АССР» (1964), «Каракалпакстан АССРы тарийхы» (1979; 1986) жәмәәтлик китаптарды хәр төреплеме кескин критикалауымыз мүмкин. Лекин, өзимизге сорау берийимиз керек: тарийхшылар сол заманда басқаша жазуы мүмкин бе еди? Тарийхшылардың архив хужжетлерин илимий айланысқа салғанын мойынлауымыз керек.

Үшиншиден, 2003-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақстан жаңа тарийхы» тарийхшыларымыздың соңғы он жыллықлардағы ен ири жетискенлиги болып табылады.

Төртиншиден, 1995—2010-жыллары Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бәлими тарийх, археология хәм этнография институт жанында ашылған қәнигелестирилген Кеңесте 55 кандидатлық диссертация жұмыслары қорғалды. Уатан тарийхы бойынша — 41; археология бойынша — 7; этнология бойынша — 7 кандидатлық диссертациялары жақланды. Тилекке қарсы, соңғы бес жылда бирде-бир илим кандидаты ямаса докторы шыққан жоқ.

Жетискенликлер менен бир қатар кемшиликлер, уазыйпалар алдымызда турыпты.

• Тарийх илими бойынша кадрлар таярлау заманагәй машқала болып қала береді. Қарақалпақстанда университет пенен педагогикалық институтта илимий дәрежеси бар 30-лаған тарийхшылар хызмет етпекте. Басқа жоқары оқыу орынларында илимий дәрежеси

бар тарийхшылар жоқ есабы. Тийкарғы илимий мәкеме Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бәлими гуманитар пәнлер бойынша илимий институтында илим докторы жоқ.

• Әйемги дәуирлерден хәзирги күнлерге шекемги Қарақалпақстан тарийхын таярлау хәм баспадан шығару күн тәртибинде турыпты. Деген менен, бул мәселеде Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бәлими гуманитар пәнлер бойынша илимий институты хәм жоқары оқыу орынлары тарийхшылары арасында келисим жоқ.

Тарийх илиминин алдында төмендеги илимий машқалаларды изертлеу актуаль деп есаплаймыз:

• XX әсир биринши шерегинде екиге бөлінген қарақалпақтар аймағы тарийхын комплекс түрде изертлеу;

• Түркстан үлкеси Әмиүдәрья бәлими хәм уалаяты тарийхын жаратыу;

• Хорезм республикасы курамында дүзилген Қазак-Қарақалпақ автономиялы уалаяты тарийхын жәмийетшилике жеткеру;

• Қазакстан курамында дүзилген Қарақалпақ автономиялы уалаяты тарийхын изертлеуді дауам етиу;

• Россия Федерациясы курамында дүзилген Қарақалпақстан автономиялы республикасы тарийхын изертлеуді дауам етиу;

• Қарақалпақстан Республикасы суверенитети ушын гүрес тарийхын жаратыу;

• XX әсирде қарақалпақтардың менталитетинин өзгеруи, хожалығы, дийканшылығы, мал шаруашылығы, балықшылығы, турак жайлары, сууғаруу қурылыслары, көркем өнери, кийимлери, миллий тағамлары, дәстүрлери бойынша тарийхый-этнографиялық монографиялар дәретиу;

• Қарақалпақстанның басқа қонсы республикалар менен сиясий, экономикалық, мәдени қарым-қатнаслары тарийхын жазуу;

• XX әсирде Қарақалпақстан халықларының демографиялық тарийхын дәретиу;

• 1920, 1937, 1959, 1989-жыллардағы халықтың жан есабын алыу тарийхын жазуу, статистикалық бурмалаушылықтарды ашып таслау;

• Арал теңизи тарийхын (әйемги дәуирлерден баслап хәзирги күнлерге шекем) баянлау;

• өзимиздин тарийх жан күйерлери менен заманагәй машқалаларда тартысыу; дәуир сәубетлерин өткеруу; баспасөз де заманагәй темаларды додалау ушын усыныу;

XX ғасыр Қарақалпақстан тарихының сырт елдерде жазылығын изерлеу;

Әйемги дәуірлерден баслап хәзирги күнлерге шекемги Қарақалпақстан тарихы тарихнамасын дәретиу.

Президентимиздин «Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат килиш — энг олий саодатдир» китабынын бас идеясы төмендеги сөзлерде терең баян етилген: «Биз өткен дәуірде әмелге асырган жумысларымызға баха берер екенбиз, кеше ким едик, бүгин ким болдык?» деген сорау тийкарында олардын мазмунын хәм әхмийетин өзимиз терең түсинемиз. Хәзир болса, «ертенинде ким болуғуымыз, қандай жаңа басқпшларды ийелеуимиз керек?» деген сорау ўстинде ойланыуымыз, тек ғана ойлап қалмастан, бөлки әмелий жумысларымыз бенен буған жууап бериуимиз керек».

Усындай терең пикирлер тийкарында мәмлекетимиздин ғәрезсизлик жылларында басып өткен тарихый жолы талқын етилип, бул турмыслық сорауларға ҳақыйкый жууаплар берилгенлиги бул китаптын бахалылығын көрсетеди.

Бул китапты қайта-қайта оқыр екенбиз, халқымыздын миллий мәплери көз-қарасынан өтмиш, хәзирги заман хәм келешекти бир пүтин диалектикалық хәдийсе сыпатында көриу, хәр қандай темада дискуссия хәм диалогка таярлық — булардын барлығы тийкары ғазыйпамыз есапланады.

Социаллық-сиясий, руўхый турмысымызда сөзсиз үлкен орын алатуғын бул китап хәзирги хәм ертенги күнимиздин ең әхмийетли бағдарларын сәулендирип, жаңа хәм ең жаңа тарихымыздын еле биз толық анлап жетпеген көплеген тәрәплерин түсиндириўде, жәмийетимиздин раўажланыу философиясын, мәмлекетимиз хәм халқымыздын келешегин белгилеп бериўде, әсиресе жасларымызды Ұатанға мухаббат хәм садықлық руўхында тәрбиялаўда әхмийетли қолланба болып хызмет етиуи сөзсиз.

Себеби, Президентимиз атап көрсеткениндей, «Өнип-өсил киятырған жасларымызды тарихый сабақлар менен, тарихый ҳақыйқатлық пенен қуралландыруғу лазым». Соны есте тутуғу керек, тарихты умытқан халық, жәмийет те өз жолын жойтады».

Проф. Б.А.Кошановтын Ұатан тарихнамасы бойынша баспадан шыққан мийнетлериниң дизими

1. Зарубежная историография истории Туркестана, Хорезма и Бухары периода 1917-1922 гг. // Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 1995. №2
2. Проблемы истории XX века// Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 1996. №2
3. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. Нукус: «Каракалпакстан», 1997.
4. Актуальные вопросы истории Каракалпакстана 1946-1960 годов/ Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2000. №4
5. История Каракалпакстана в зарубежной историографии (1917-1925 гг.)// Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2001. № 4
6. Проблемы истории Каракалпакстана 1917-1918 годов// Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2004. № 3
7. Эпоха Нажима Давкараева и вопросы изучения истории// Вестник Каракалпакского отделения АН РУ. 2005. №3
8. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе: обретения и проблемы// Вестник Каракалпакского государственного университета. 2008. № 1.
9. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Наука Каракалпакстана: вчера, сегодня, завтра», посвященной 50-летию Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. 19 ноября 2009 г. Нукус: Изд-во ККО АН РУз. «Илим», 2009.
10. Актуальные проблемы историографии Каракалпакстана на современном этапе// Марказий Осиёманбашунослиги ва тарихшунослиги. Республика конференция материаллари. 2010. 17 май. Тошкент, 2010.
11. Историография межнациональных отношений в Каракалпакстане// «Межнациональные отношения и толерантность». Материалы международной научной конференции. Ташкент: НУУ. 2010
12. Независимость и историческая наука Каракалпакстана // Ўзбекистан Республикасы ғәрезсизлигиниң 20 жыллығына бағышланған «Уллы хәм муқаддесен, ғәрезсиз Ұатан» атамасындағы республикалық илғимий-әмелий конференция материаллары. 2011. 6-сентябрь. Нөкис: КМУ, 2011

13. Историческая наука Каракалпакстана на современном этапе: обретения и проблемы//Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии (очерки историографии и источниковедения). Ташкент: Yangi nashr, 2014.

14. Актуальные вопросы изучения новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана// Материалы республиканской научной конференции «Каракалпакстанның ең жаңа тарихының әхмийетли машқалалары». Нукус: Изд-во КГУ, 2014.

15. Историография Каракалпакстана на современном этапе: обретения и проблемы//«Пути успешного достижения решений проблем естественно-гуманитарного образования и науки в период интенсивного развития Казахстана». Материалы международной научно-практической конференции. 15-16 апреля 2014. Международный Казахско-Туркский университет им. Яссави. Г.Туркестан, 2014.

16. Проблемы изучения новейшей истории Каракалпакстана «Әжияз атындағы Некис мәмлекетлик педагогикалық институтының илим, билимлендириў хәм тәрбия мәселелерин раўажландырыўдағы орны» атамасындағы республикалық илимий-теориялық хәм әмелий конференция материаллары. Некис: НМПИ. 2014. 21 ноябрь

17. Новейшая история Каракалпакстана: историки, исследования, проблемы//«Актуальные вопросы строительства независимой государственности и демократического общества в исследованиях по новейшей истории Узбекистана». Республиканская научно-практическая конференция. 5 декабря 2014 года. Ташкент, АГУ и КМЦ. 2014

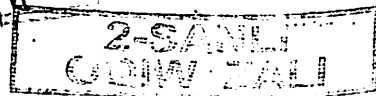
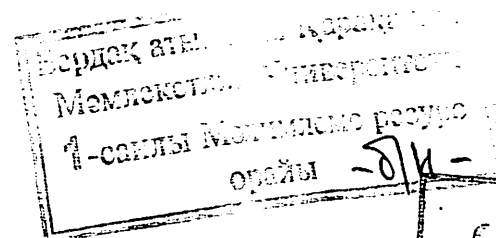
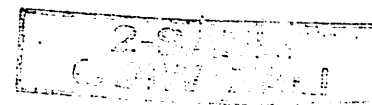
18. Вопросы методологии преподавания новейшей истории Каракалпакстана// Материалы международной научной конференции «Современные методы научного исследования в системе глобального высшего образования». 9 апреля 2015 г. Навои: Навои ГПИ, Бухарский ГУ.

19. Современная историография новейшей истории Республики Каракалпакстан // «Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари» республика УП илимий-назарий конференцияси. Тошкент давлат шарқшунослик институти. Тошкент, 2015. 29 апрел.

20. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. Нукус: «Билим», 2015.

МАЗМУНЫ

1. Кирисиў	3
2. Каракалпакстанда XX әсирде миллий-азатлық хәрекетин тарихнамасы. 1919-жылғы хәм 1929-жылғы халық көтерилислери тарихнамасын жаратыў	16
3. Каракалпак халқының миллий мәмлекетлигин қайта тиклеў ушын гүрес тарихнамасы. Автономиялы область, автономиялы республика, суверенли республика тарихын жаратыў	33
4. XX әсирде Каракалпакстанның экономикалық хәм мәдени раўажланыўы тарихы тарихнамасы	55
5. Ғәрезсизлик дәуиринде Каракалпакстанның сиясий, экономикалық хәм мәдени раўажланыўы тарихы тарихнамасы	62
Жуўмаклаў	70
Қосымша. Проф. Б. А. Кошановтың Ұатан тарихнамасы бойынша баспадан шыққан мийнетлериниң дизими	73

Б.А. Қошанов

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХНАМАСЫ

(ЕҢ ЖАҢА ДӘҰИР)

Оқыу қолланба

Некіс—«Билим»—2016

Редактор *А. Сапарова*

Көрк. ред. *И. Сержанов*

Тех. редактор *З. Алламуратов*

Оператор *Н. Қайбергенова*

Лицензия: АІ № 108, берілген уақты 2008-жыл 15-июль.

Оригинал-макеттен басыуға рұқсат етилген уақты 10.03.2016-ж.
Қағаз форматы 60x84 1/16. Офсет усылында басылды. Гарнитурасы
«Times». Көлеми 4,75 б.т. 4,42 шәртли б.т. 4,25 есап б.т.
Жәми 300 нускада. Бахасы шәртнама бойынша.
Буйыртпа №В-02.

«Билим» баспасы. 230103, Нөкіс қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.

Электрон мәнзил: bilim.baspa.@bk.ru

«FARMA PRINT NUKUS» ЖШЖ типографиясында басып шығарылды.
Мәнзили: Нөкіс қаласы, А.Досназаров көшеси, 18-жай.